

ՅՈՎՀ. ՅԵԿՈՐԵԱՆ

ԳԵՐՄԱՆ ԴԱԻԸ ԿՈՎԿԱՍԻ ՄԷՋ

(ՀԱՐԱԴԵՐՄԱՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՎՐԱՍՑԱՆ)

(Արտատպուած «Մշակէն»)

ԹԻՖԼԻՍ
Յարսանգեփոցութեան, Մեծ-Վանքի փող. № 3
1917

9(47.925)

2-17

9(47.922)

2-17

ՅՈՎՀ. ՅԱԿՈԲԵԱՆ

31 AUG 2007

ԳԵՐՄԱՆ ԴԱԻԸ ԿՈՎԿԱՍԻ ՄԷՋ

(ՀԱՄԱԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՎՐԱՏՏԱՆ)

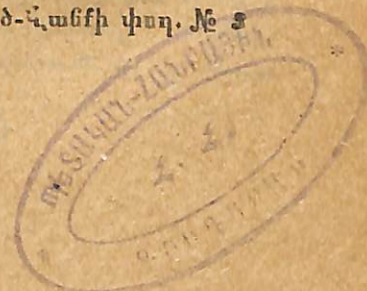
(Արատադուած «Մշակէն»)

1005
(919246)

74409

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան «Էկոնոմիա», Մեծ-Հանքի փող. № 3
1917

Ա.

ՀԱՄԱԳԵՐՄԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ

Տարիներու աշաղիւր հետեղականութեամբ
ու խնամտա նախապատրաստութեամբ մշա-
կուած համադերման ծրագիրը այսօր ալ
բացայայտ է ամենուն: Այն ծաւալական
քաղաքականութիւնը, զոր կը հետապնդէր
Դերմանիա իր ղեկավարական հսկայ պատ-
րաստութեամբը, արեան և աւերումի մտո-
նեց քաղաքակիրթ աշխարհը ներկայ պա-
տերազմով:

Բերլինի ղեկավարական խմբակը իր գլու-
խը ունենալով կայսրն ու գահաժառանգը և
սերտ գործակից գլխաւորէր զատակարգը
տարիներէ ի վեր անօրինակ կազմակեր-
պութեամբ մը իր ցանցերը տարածած էր աշ-
խարհի ամեն անկիւնները: Ո՛չ մէկ երկիր,
ոչ մէկ ազգ տնտեսուած էր, ոչ մէկ
մանրամասնութիւն զանցառուած գերման
համաշխարհային տիրապետութեան ծրագրի
իրականացման յաջողութեանը համար:
Դերմանիոյ վճռական որոշումն էր ոչ միայն

2455-91
1-901

տիրապետել Կենդրոնական Եւրոպիոյ վրայ՝
իր գերիշխանութեան ներքեւ առնելով Բէլ-
Ղիբան ու Հիւսիսային Ֆրանսան, Կուրլան-
դիան, Լեհաստանը, Ուկրայնան ու Բեսա-
բարիոյ մէկ մասը, ոչ միայն Բալքանեան
երկիրներն ու Թիւրքիան մինչև Պարսից
ծոցը, այլև Գերմանիա յայտարարելով
1914-ի պատերազմը յոյս ունէր իր կայսե-
րական ձգտումները իրականացնել գաղթա-
վայրեր հաստատելով Ասիոյ, Ափրիկէի և
Հարաւային Ամերիկայի ամեն կողմեր։
Այսպէս ամբողջ աշխարհն իր ճարտարա-
բունաստի ու առևտուրի ասպարէզքն է և իր
գինուորական հմայքով ամբողջ մարդկու-
թիւնը ստրուկ դարձնել այս նոր Հռովմի՝
Բերլինի գերման կայսեր հրամաններուն։

Ճիշդ այս հսկայ, բայց երազուն ծրագրին
իրագործման համար էր, որ ամեն մէկ
գերմանացի իր սրբազան պարտականու-
թիւնը համարած էր ինքզինք ստրկօրէն
ի սպաս դնելու համագերման խմբակի հրա-
մանատարներուն։ Ընկերային ինչ աստի-
ճանի, ինչ դասակարգի կամ բաղաբական
ինչ դաւանանքի ալ պատկանէր գերմա-
նացի մը, ան շլացած ապագայ ոսկեղօծ
երազներէն՝ ինքզինք նուիրած էր համա-
գերման գործակալութեան աշխատանքին։
Այսօր ալ ևս գաղտնիք մը չէ՝ թէ ուր որ

գերման ճարտարարունտեան հաստատու-
թիւն մը կար, կրթական ձեռնարկ մը, ան-
մեղուկ պանդոկ մը, հոն յամառօրէն բոյն
գրած էր համագերման գործակալութիւնը և
կամ աւելի պարզօրէն ըսելով՝ գերման դա-
ւադիր լրտեսութիւնը*):

Փաստեր շատ կան, սակայն Ամերիկայի
պատկառելի նախագահ Ուիլսոնի յայտա-
րարութիւնը ամերիկեան խորհրդարանի
մէջ՝ բաւ է ցուցնելու, թէ գերմանները
մինչև ուր տարածած էին իրենց դաւադիր
ձեռքերը։ Միացեալ Պետութեանց նախա-
գահը Գերմանիոյ դէմ պատերազմի հրատա-
րական առթիւ կըսէր. «Այն բաներէն մին,
որ ծառայած է մեզ համոզելու, թէ պրու-
սական բռնապետութիւնը երբէք չի կրնար
մեզի բարեկամ ըլլալ, այն է, որ այս պա-
տերազմին առաջին օրէն իսկ մեր անկաս-
կածելի համայնքը և նոյն իսկ մեր կառա-
վարական պաշտօնատոճները լեցուցած էր
լրտեսներով և ամենուրեք ոճրագործ դաւեր
լարած մեր ազգային ճարտարարունտի և
վաճառականութեան դէմ, Յիրաւի, հիմա ա-

*) Մեր բնթերցողներուն ջերմօրէն կը
յանձնարարենք կարգաւ վերջերս Պարիզ
հրատարակուած ուսումնասիրութիւն մը հա-
մագերմանականութեան մասին, տես André
Cheradam «Pangermanisme Demasquée».

պացուցուած է, թէ լրտեսներ կը գտնուէին մեր երկրին մէջ նոյն խի պատերազմին սկսումէն առաջ։

Մեր առաջագործմէն դուրս պիտի ըլլար մի առ մի թուել համագերման լրտեսական գաւերն ու խարդաւանանքն ամեն երկիրներու մէջ։ Առասպելական գումարներ ծախսուեցան ու տակաւին կը վատնուին ամեն աններելի միջոցներով՝ դաւելու ու դաւաճանելու ազգերու կեանքին դէմ, խաբելու ու մոլորեցնելու հասարակաց կարծիքը և երկպառակութեան որով ցանելու զանազան ցեղերու ու համայնքներու միջև։ Միայն Ռուսմանիոյ մէջ այդ երկրի չէզոքութեան առաջին երկու տարիներու ընթացքին գերման լրտեսութեան վատնած յայտնի գումարը կը հասնի 33 միլիոն ֆրանկի։ Աթէնքի բաժինը 25 միլիոն ֆրանկ կը հաշուուի։ Պատերազմի առաջին տարին միայն Միջագետքի արարները սիրաշահելու համար 300,000 օսմանեան ոսկի զրկուեցաւ Բաղդադի գերմանական դրամատուն։

Երկար պիտի ըլլար մի առ մի թուել փաստերը՝ արդէն ապացուցուած իրողութիւնները կրկին ապացուցանելու համար։ Երբ Ամերիկայի Միացեալ Պետութեանց նման կազմակերպուած, զարգացած ու գիտակից համայնքի մը մէջ գերման գործա-

կալը իր կաշառքի ու խարդաւանանքի ձեռնարկներով յաջողած էր մտնել մինչև պետական պաշտօնատուներու դռներէն ներս, ապա մըքան զիւրին էր անոր համար խաբել Արևելքի զիւրահաւան ազգերը։ Գերման գործակալը՝ համագերման ուսումնասէրներու վաւերազրեցով ու փաստերով զինուած ու համագերման դրամատիրոջ ոսկիներով բեռնաւորուած՝ ճամբայ ելաւ Բերլինէն և գնաց աշխարհի ամեն կողմերը՝ խաբելու ու կաշառելու և զոհեր ստեղծելու գերմանական անկուշտ ու փառամոլ տիրապետականութեան։ Ան Բիւզանդիոնի թիւրքին մօտեցաւ և երևութապէս համաթուրանական ծրագիրը հրահրեց ու քաջալերեց, անոր ցեղային փառամոլութիւնը շոյեց, փայփայեց և ապագայ ընդարձակածաւալ թուրանական կայսրութեան մը հիմնումին հեռանկարով շփացուց թուրք-թաթարական տարրերը ու համաշխարհային կրակին մէջ նետեց զանոնք։ Գերման լրտես-գործակալը Կ. Պօլսի երիտասարդ թիւրքերու ակաւիջին փսփսաց, Վալայատանի հայութիւնը խոչընդոտ մըն է Փոքր Ասիոյ թիւրքութեան ու Կովկասի թուրանական ցեղերու միացումին, զուն ըու կայսրութիւնդ պիտի տարածես Կ. Պօլսէն մինչև Աֆխանիստան։ Արաբիայէն մինչև Կովկա-

տեան լեռները, ըստ ճամբադ մաքրէ այս տարրէն: Ու թիւրքը ձեռք դրաւ հայու պատմական բնակավայրին վրայ «առժամանակեայ» անուան ներքէ հայը տեղահան ըրաւ իր հազարաւոր տարիներու հայրենի տունէն, կողովտեց, կոտորեց ու ջարդեց հարիւր հազարաւոր անմեղ մարդկային էակներ և ուրիշ հարիւր հազարաւորներ ալ մերկութեան, անօթութեան, սովի ու ստոյգ մահուան դատապարտեց:

Գերման գործակալ-լրտեսը չմոռցաւ վրացի ազգը, հայուն դարաւոր դրացին, ցեղակից, կրօնակից ու անցեալի զինակիցը, և խռովութեան ու երկպառակութեան որո՞՞մը հոն ալ ցանեց կարմիր ոսկիներու ու կեղծարար բանասարկու շղանքներու տեղատարափով: Տարօրինակօրէն ասպետական, հայրենասէր, արիւ. բայց ծայրայեղ միամիտ վրացիին ըսաւ: «Թուար ոտնակոխ ըրած է ըստ ազգային իրաւունքներդ, զրգած 1783-ի և 1799-ի ղաշնադրութիւնները և քեզ ստրկութեան մակարդակին իջեցուցած»: Գերման գործակալը պատրաստեց ապագայ ինքնավար Վրաստանի ծրագիրը, գծեց ու տպագրեց ապագայ Վրաստանի քարտէզը: Այս պատերազմին առթիւ արծարծուած յոյսերու արբեցումին մէջ դաւադիրը չէ մոռցաւ. որո՞՞մ սերմանելու վրացի ու հայ

տարրերու միջև Հայերու հարաւէն հալածութիւն հետեանքով պատմական Վրաստանի սահմաններուն մէջ վերջին կէս դարուն հաստատուելուն պատճառաւ բնականօրէն յառաջացած տնտեսական երևոյթները՝ փաստեր դարձան դաւադիրներու ձեռքին մէջ արուեստականօրէն պառակտելու և տնկութեան վրէժը բանալու երկու ցեղերուն միջև: Եթէ Վրաստան իր ինքնավարութիւնը չէր կրնար ձեռք բերել, առոր պատճառը «վաշխառու» հայ ազգն էր, որ ուռններու հետ միացած իր «կեղծ» յեղափոխական կազմակերպութիւններով՝ արգելք կը հանդիսանար վրացիական ձգտումներուն և ազգային ինքնավարութեան: Ուրեմն, ըստ գերմանացի գործակալներու, վրացիներն իրենց ազգային գաղափարն իրականացնելու համար միակ ելք մը ունէին՝ ձեռք երկարել թիւրքերուն, միանալ Կովկասի թաթար ցեղերուն հետ, տկարացնել և չէզոքացնել հայ տարրը և աջակցելով օսմանեան թիւրքերու տիրապետութեանը Կովկասի վրայ և ասով ձեռք բերել Վրաստանի ինքնավարութիւնը թիւրքիոյ գերիշխանութեան ներքէ:

Համադրեման ծրագրի գործակալը մինչ վրացիներու ականջին ալ երգ կերգէր, անդին Բիւզանդիոնի երիտասարդ թիւրքե-

բուն կը հրամցնէր այն գիւական միաքը թէ երբ մի անգամ ընդմիշտ հայ ազգը ջնջուած ու մէջտեղէն վերցուած ըլլար ալ դիւրին պիտի ըլլար փոքրիկ Վրաստանն ալ խաբել և օր մը դայն ալ հայերու օրին հասցնել: Յաթիւնը չարաչարօրէն սխալած էր քրիստոնեայ տարրերը պահելով իր երկրին մէջ, զանոնք չէր ջարդած, զանոնք չէր վերջացուցած, երբ Շարսպա անգօր էր միջամտելու, և հիմա օր համաշխարհային պատերազմին պատճառով թիւրքը ազատ էր իր երկրին մէջ ուզածն ընել, ուզածը կարգադրել, պէտք էր որ Յաթիւնին սխալը սրբագրէր մի անգամ ընդմիշտ մէջտեղէն վերցնելով արեւելեան հարցի բոլոր դրդապատճառները այսինքն ջարդելով ջնջել քրիստոնեայ տարրերը:

Երբ Գերմանիա այսպէս աջ ու ձախ ազգային ախորժակներ կը գրգռէր, յոյսեր կարծարծեր ու փաստեր կը յօրինէր այս ու այն հակառակորդ տարրերու և արուստական համաձայնութիւններ կը ստեղծէր, որոնք առաջին օրէն իսկ ծրագրուած էին դժբաղդութեան ու կործանումի դուռներ բանալուն, իր — Գերմանիոյ — մտածումը միայն և միայն համագերման ծրագրի իրականացումն էր: Գերմանիա կուզէր Փոքր-Ասիա, Պարսկաստան, Կովկաս նոր գաղթա-

վայրեր դարձնել և այդ երկիրներու բնական հարստութիւնները գերման դրամատիրական երկաթէ լուծին ենթարկել: Արծարծուած յոյսերը շուտով կը մարէին. ու կոտորուած, անտեսապէս քայքայուած ու աւերակներու աշխարհին մէջ Գերմանիա պիտի գար իր կայսերական տիրապետութիւնը հաստատելու մշտապէս «Համաթուրականութիւնը», «Վրաստանի ինքնավարութիւնը» «Պարսկաստանի անկախութիւնը» — ասոնք բոլորը գերման գործակալութեան օտեղծագործումներ էին գերմանական շահուն ծառայող և դատապարտուած գերման կայսերականութեան ծաւալումին զոհերը զանալու: Քիւրքերը, — կրէն ինծի գերմանացի սպայ մը, — իրենց պատիժը պիտի կրեն Գերմանիայէն. միայն սպասեցէք պատերազմին ելքին»: Ու ի՞նչ պիտի պատժուի Մասնաւորապէս անոնք, որոնք խաբուած են գերմանական խորդաւանանքէն ու այսպէս թէ այնպէս ձեռք տուած այդ արիւնոտ ճանկերուն, անոնք ամենէն առաջ պիտի կրեն գերման հարուածը:

Մեր վերեւի հաստատումները ծանր են ու պատասխանատու, սակայն փաստերը այնքան ակնյայտնի ու որոշ են, որ ընթերցողն առաջին մտասկեռումին իսկ պիտի կրնայ համոզուիլ ճշմարտութեան ու իրականու-

թեան: Ահա այս փաստերու մերկացումն է որ յօդուածաշարքով մը կը ներկայացնենք կովկասեան ազգերու և մասնաւորապէս վրաց ազգի ուշադրութեան ու խորհրդածութեան:

Բ.

ԱՊԱԳԱՅ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԾՐԱԳԻՐԸ

Երբ, 1914-ի աշնան Թուրքիա պատերազմի հրդեհին մէջ կը նետուէր, Պօլսոյ գերմանականութեան վարձկան մամուլը սկսաւ Վրաստանի ինքնավարութեան հարցով զբաղիլ: Մինչև այն ատեն տեսնուած բան չէր, որ Վրաստանը ուշադրութեան առարկայ դառնար օսմանեան մայրաքաղաքին մէջ, Կ. Պօլսոյ գերմանական օրգան «Osmanischer Lloyd»-ը քանի մը յօդուածներ կը նուիրէր Վրաստանի և խլիճ բազրականով մը կոչ կուղղէր Թիւրքական հրամանատարութեան, հրաւիրելով էնվերը ուշադրութիւն դարձնել զէպի Վրաստան և երբ իր յաղթական բանակը մտնէր Կովկասի մայրաքաղաք Թիֆլիս՝ «Վրաստանին շնորհիւ ինքնավարութիւն»: Թիւրքը Վրաստանին ինքնավարութիւն պիտի շնորհէր, գերմանացիի հրաւերով և Թիւրքական գերիշխանութեան ներքև: Որքան կը ճանչնանք

վրացիները, չենք կրնար հաւատալ որ անոնք այսպիսի շնորհք մը յանձն պիտի աւնէին ընդունիլ:

Երիտասարդ Թիւրքերու պաշտօնաթերթ «Թանին» յօդուածաշարք մը կը սկսէր հրատարակել «Թէ ինչո՞ւ մենք պատերազմի մտանք» խորագրով, որ պարզապէս Թիւրքական պատերազմական ծրագիրը կը պարզէր անվերապահօրէն: Թիւրքիա, ըստ «Թանինի», իր ազգային գոյութիւնը մըշտնջեցապէս ապահովելու համար պէտք էր որ իր սահմանները տարածէր մինչև Կովկասեան լեռնաշղթան և տիրէր Դիւրքենտի անցքին. առանց այդ սահմանին Թիւրքիա որպէս թէ միշտ ենթակայ պիտի ըլլար «Մոսկովեան ոտնձգութեանց»:

Այնքան կարեւորութիւն կը տրուէր կովկասեան ծրագրին և այնքան վստահութիւն կը տիրէր երիտասարդ Թիւրքերու շրջանակին մէջ Կովկասի մէջ նախապատրաստուած «աջակցութեանց» վրայ, որ փառամու ու բաղդախնդիր հրամանատար էնվեր փաշան ինքն անձամբ կովկասեան ճակատը կը մեկնէր զիւրին յաղթանակներ շահելու համար: Զէ՞ որ համադերման գործակալներ ու համաթուրքական լրտեսներ քրտնաջան աշխատանքներ թափած և դաւեր լարած էին տարիներէ ի վեր:

4. Պօլսոյ մէջ պատերազմի նախօրեակին երեան երնող դանազան ազգութեանց ներկայացուցիչներուն մէջ կային և Կովկասէն եկող անձնաւորութիւններ: Կային և թաթարներ, կային և դժբաղդաբար վրացիներ, կամ ինքզինքնին վրացի անուանողներ, որոնք կրնայ ըլլալ թէ վրացիութեան հետ կապ անգամ չունէին, այսուհանդերձ ինքզինքնին վրաց ներկայացուցիչներ կը համարէին: Ասոնց առաջնորդի և խորհրդատւի դեր կը կատարէին երկու արքանոջակ տիպեր՝ Պառլիւս և Ահմէդ Ալաշայեվ, կամ ըստ իր վերջին անուանակոչութեան՝ Աղա-օղլի Ահմէդ: Տեղացիին այցելութիւններ կը կատարուէին Բարձրագոյն Դուռ և դադանի համաձայնութիւններ կը կնքուէին: Դերման գործակալ-լրտեսը գործի վրայ էր: Թէ ինչ էին այդ այցելութեանց ու գաղտնի համաձայնութեանց բուն տուեալները, գուցէ ոմանց ծանօթ են հիմա, սակայն հետագայ դէպքերու ձախողանքը անոնց արժէքը կորսնցուց:

Սակայն ամենահետաքրքրականը այդ դէպքերու յաջորդական փուլերն էին: Նրբէնվերին բանակը Կովկասեան սահմաններէն ներս կը խուժէր, այն ատեն Պօլսոյ մէջ ձև «ծրազիրը» դադանիք մը չէր: Դրօշակազարդումներու, խրախճանքի ու խանդավա-

ռութեանց մէջ օսմանեան խորհրդարանը արտակարգ նիստի կը հրաւիրուէր հապհապով, ուր պաշտօնապէս պիտի յայտարարուէր թիւրքական յաղթական բանակի մուտքը ի Բաթում և Թիֆլիս: Անվերապահ էին թիւրք թերթերը իրենց յայտարարութիւններու մէջ: Կովկասի գրաւումը ալ միայն մէկ-երկու օրուան խնդիր էր: Որպէս թէ Կովկասեան ժողովուրդները արդէն ապստամբութեան դրօշը ծածանած և թիւրքերուն միացած էին: Առասպելական դէպքեր կը պատմուէին մամուլի մէջ, որպէս թէ ապստամբներէն չորս հոգի միայն յաջողած էին հարիւր հոգի պինուած ռուսական զինուոր պերի բռնել և թիւրքական բանակը առաջնորդել: Օսմանեան կայսրութիւնը ալ զօրացած կը նկատուէր իր շարքերու մէջ ընդունած համարելով Կովկասի մահմեդականութիւնը: Այս առասպելներու ու խանդավառութեանց մէջ, սակայն, թիւրքիոյ Վրաստանին ընկիւր «շնորհի» մասին հազիւ թէ կականարկուէր, կամ ճիշդ ևս գրեթէ մոռցուած էր:

Բայց այդ հարցը թիւրքերու կողմէ բողոքովին մոռացութեան մասնաւորեալ, երբ էնվերին բանակները չարաչարօրէն պարտաւեցան Կովկասի ճակատին վրայ:

Կիլիկիոյ ու անգլիական յարձակումը

ստիպեց թիւրքերը հաւաքելու իրենց ամբողջ զինուորական ուժերը մայրաքաղաքի պաշտպանութեան համար և զանցառելու կովկասեան ճակատը:

Անդին գերման գործակալը, սակայն, չվհատեցաւ իր դաւադիր ձեռնարկներուն մէջ: Հարիւրներով լրտեսներ Կովկասի մէջ տարածուած շարունակեցին իրենց խառնակիչ գործունէութիւնը: Այն դաւերն ու դաւաճանութիւնները, որ կատարուեցան Կովկասի մէջ և կովկասեան ճակատին վրայ, մեր առաջագլուխ նպատակէն դուրս է մերկացնել: Հաւանօրէն աւելի խոհեմ պիտի ըլլար պատերազմէն յետոյ խօսիլ այդ մասին:

Միայն դժբաղդաբար գտնուեցան քանի մը վրացի միամիտներ, որոնք փոխանակ դառն փորձառութիւնէն օգտուելու՝ անգիտակից գործիք դարձան գերմանական դաւերուն: Կ. Պօլիս գտնուող վրացի ճեղքաւայացուցիչները՝ անհետացան, սակայն ատոր ի փոխարէն Գերմանիոյ սահմանակից չէզոք երկրի մը մէջ վրացի «կօմիտէ» մը երևան ելաւ, որուն գործունէութիւնը Վրացաստանի ժողովուրդէն չէր բղխել, վրաց աղդի իսկական ձգտումներուն չէր ծառայեր և տարակոյս չկայ, թէ Վրաստանի իսկական շահը, ողջմտօրէն դատելով, խոտորնակ կը համեմատէր այդ ինքնակոչ

16-556

1005
(21276)

(7-90)

խմբակի գործունէութեանը: Գերման գործակալ-լրտեսն էր, որ կը գործէր ի շահ Գերմանիոյ և ի վնաս անոնց, որոնք գործիք դարձած էին իրենց և միամտութիւն ունեցած ապագայ ինքնակամ գոհերը դառնալու:

Պատերազմի սկզբնական շրջանին Պօլսոյ և քանի մը գերմանական թերթերու ցանցառ աւանդուղ հրատարակութիւններէն յետոյ, Վրաստանի հարցը բաւական երկարատեւ մոռացութեան մատնուեցաւ: Ոչ մի խօսք: Յանկարծ Վրաստան նորէն ուշագրութեան առարկայ դարձաւ նոր հրատարակութեամբ մը:

Գերմանական գործակալութիւնը 1916 ի ամբարն վրաց հարցի մասին գրքոյկ մը հրատարակեց գերմաներէն, ֆրանսերէն և անգլիերէն լեզուներով, վրջիւս Ամերիկայի Միացեալ Պետութեանց հասարակաց կարծիքը լուսաբանելու համար: Այս յօդուածաշարքին մէջ երկարօրէն առիթ պիտի ունենամ այս գրքոյկի մասին խօսելու և անոր բովանդակութիւնը ծանօթացնելու մեր բնութեանը ներքին: Սակայն, հաս ես կառուցադրեմ այն ծրագիրը որ վրացիներուն կը գերազրոյի Կ. վկասի վեպակազմութեան մասին, և կը թողամ ընթերցողին բաղդադել զայն թիւրքական ձգտումներուն հետ:

Գրկոյքին հեղինակը հետեւեալ կերպով
կը գծէ Կովկասի և մասնաւորապէս Վրաս-
տանի ապագայ վերակազմութեան ծրա-
գիրը:

«Գերմանիոյ, Աւստրիոյ և Թիւրքիոյ
վճռական յաղթանակի պարագային, մեր
կարծիքով, Կովկասեան Հարցը պէտք է
լուծել հետեւեալ կերպով.

«Առաջին. Թիւրքիոյ պիտի թողուին Կար-
սի և Նրեանի կուսակալութեանց մէկ մասը,
ուր ընակչութեան ստուար մեծամասնու-
թիւնը Թիւրքական ծագում ունի:

«Երկրորդ. Անդրկովկասը պէտք է չէզոք
պետութեան մը վերածուի Զուիցերիոյ
նման, և բոլոր պետութիւնները պէտք է
երաշխաւորեն անոր մշտնջենական չէզո-
քութիւնը:

«Երրորդ. վրաց ազգը պէտք է վերստա-
նայ իր պատմական հողամասը նախապէս
յիշատակուած սահմաններու մէջ*) և կազ-
մէ անկախ վրացական պետութիւն: Այս
պետութեան սահմանադրութիւնը պիտի
կազմուի Վրաց Ազգային Ժողովի կողմէն,
որ պիտի հրաւիրուի անկախութեան ճա-

*) Յետագային կուտանք մեր ընթեր-
ցողներուն այդ յիշատակուած սահմանները
և այն քարտէսը, որ կցուած է այս գրքոյ-
կին: 8. 3.

նաչումէն յետոյ: Այն մահմեդականները,
որոնք այս անկախութեան մասնակից պի-
տի ըլլան ազգայնապէս տարամերժօրէն,
վրացի են և ուրեմն կրնան Վրաստանի
քաղաքական կեանքին մասնակից ըլլալ.
պետութիւնը պիտի երաշխաւորէ անոնց
կրօնական պարտականութեանց կատարման
բացարձակ ազատութիւնը և զիջումներ պի-
տի ընէ անոնց օրինաց սահմանին մէջ
և մահմեդականութեան պահանջներուն հա-
մապատասխան: Այն հայերը, որոնք յանձն
կառնեն ապրիլ որպէս անկախ պետութեան
մը քաղաքացիներ, պիտի յարգուին անոնց
սեփականութեան իրաւունքները, անոնց
եկեղեցին, անոնց դպրոցները, անոնց լի-
զուն և անոնց ազգային մշակոյթն ընդ-
հանրապէս: Անկախ Վրաստանի քաղաքա-
ցիները բոլորը հաւասար են օրինաց առջև,
թէ իրենց իրաւունքներուն և թէ իրենց
պարտականութեանց մէջ:

«Զորրորդ. թաթարները և հայերը իրա-
ւունք պիտի ունենան կազմակերպելու
թաթարօ-հայ քանթօններ՝ միջնորդներու
խորհուրդով և աջակցութեամբ, որու որ
ընտրեն (միջնորդ) իրենց կովկասեան դրա-
ցիներէն և կամ եւրոպացիներէն: Փոխա-
դարձ պարտականութիւններ պէտք է կա-
տարուին. իրարու սեփականութիւնը, չքօնը և

լեզուն պէտք է յարգուին, և սահմանա-
դրութիւններ պիտի դնուին մշակոյթի
մեկալիքակին համաձայն: Զուտ թաթարա-
կան սահմանադրութիւն մը պիտի մտցուի
այն շրջանակներու մէջ, ուր թաթարները
մեծամասնութիւն կը կազմեն, պաշտօնա-
յալ հայ փոքրամասնութեան ազգային ի-
րաւունքները, և փոխադարձաբար, ուր հո-
յերը բնակչութեան մեծամասնութիւնը կը
կազմեն:

«Հինգերորդ. լեռնական ժողովուրդները
պիտի միացուին զաշնակցութեամբ մը:
Օրինակի համար՝ Դաղստանի բնակչութիւնը
կը հաշուուի կէսմիլիօն և անոնց բնակած
հողմասը բաւականաչափ է արտաբերուե-
լու համար սեփական սահմանադրութիւն
ունենալու: Քանի որ անոնք իրենց դրացի-
ներու կօմ հեռաւոր ժողովուրդներու հետ
բարդ խնդիրներ չունին, և կապին տա-
լուան մեծադուր մասը իրենց լեռներուն
մէջ, անոնք կրնան կազմակերպուիլ իրենց
հին սովորոյթներու և կարգերու համեմատ,
որ դժուար աշխատանք մը չէ» *):

Ապա հեղինակը անցնելով իր վերև առա-
ջագրուած ծրագրի կազմակերպութեան,
կառաջարկէ որ ամեն մէկ առանձին մասը

*) Georgia and the War, էջ 47—48.

ներկայացնէ զուտ քաղաքական անհաա-
կանութիւն և սահմանները ճշգրէն գը-
ծուած ու ամենուն կողմէ ճանչցուած ըլլան:
Առաջին օրէն իսկ դրամական և մաքսային
միութիւն պէտք է ներմուծել փոխադարձ
համաձայնութեամբ: Զանազան ազգերու
ներկայացուցչական ժողովներ պիտի գու-
մարուին պարբերաբար ընդհանրական խըն-
դիրներուն լուծում տալու համար: Երբ ցե-
ղային բոլոր տարածայնութիւններ և թըշ-
նամութիւններ վերջ գտնեն, այն ատեն
կարելի պիտի ըլլայ զաշնակցական ներկա-
յացուցչական մարմին մը կազմակերպել,
որու վրայ պիտի հիմնուի կովկասեան դաշ-
նակցութիւնը:

Շատ հետաքրքրական է այս առթիւ Գերմա-
նիոյ ուղղուած աղերսը. «Գերմանիա, որու
օգնութեան կապուելինք Կովկասի ազա-
տութեան համար,—կըսէ գրքոյկին հեղի-
նակը,—շնորհիւ իր գիտութեան, իր թէք-
նիքին և իր դրամադրին պիտի գտնէ
դործունէութեան անսահման հող, որու և-
րախաազիտութեան վրայ կրնայ հա-
շուել, և պիտի կրնայ ձեռք բերել մեծ
հարստութիւն երկու երկիրներու ժողովրդի
փոխադարձ շահուն ի նպաստ: Մենք սրբ-
առովին կողջունենք գերմանացիներու այդ
մեծ փիլիսոփաներու, բանասէրներու և

բանաստեղծներու ժողովուրդին մուտքը մեր երկրին մէջ: Եթէ մենք անոր օգնութեամբ յաջողինք մեր ազատութիւնն ստանալ, ան մեզմէ աւելի լաւ բարեկամ չի կրնար ունենալ, իրական բարեկամներ առանց կեղծաւորութեան, որմէ վրացիք զերծ են: Մենք կը փափաքինք սորվիլ խորհիլ և աշխատիլ գերմանացիներու նըման. և կը յուսանք որ կարճ ժամանակէն մեր վարպետները հպարտ պիտի դռն մեզ նման աշակերտներ ունենալնուն համար՝ *):

Այս գլուխին մէջ առաջ բերուած կովկասեան ծրագիրները կարելի է պարզապէս երկու մասի բաժնել, առաջին՝ թիւրքո-գերմանական և երկրորդ գերմանո-վրացեական: Ամբողջով մեր ներկայացուցածները՝ կրնանք յստակօրէն ըսել, որ թիւրքո-գերմանական ծրագրով ամբողջ Կովկասը պիտի դառնուի թիւրքական տիրապետութեան ներքեւ, միայն գերմանացոց խնդիրքով և ի վարձատրութիւն վրացոց աշակցութեան՝ թիւրքական տիրապետութիւնը որպէս «շնորհ» Վրաստանին պիտի տայ ինքնավարութիւն: Իսկ գերմանո-վրացեական ծրագրով Վրաստան պիտի ստանայ անկա-

խութիւն, և ամբողջ Կովկասը, Վրաստանն ալ մէջն ըլլալով, պիտի մտնայ գերմանական դրամատիրական ծանր յուծին տակ:

Մենք պիտի ապացուցանենք, որ այս երկու առաջադրումներն ալ կեղծիք են և սխալ թէ թիւրքերը և թէ գերմանացիները կը խաբեն, և թէ այս ուղղութեամբ չեն շարժում, չեն ձգտում ազէտաբեր, կործանարար ու հակամարդկային է կովկասեան բոլոր ցեղերուն համար առհասարակ և վրացիներուն համար մասնաւորապէս: Մենք չենք կրնար հաւատալ և պատճառ մը չունինք հաւատալու, որ վրաց ազգի ստուար մեծամասնութիւնը չեն համակրութիւն, չեն պատասխանատւութիւն ունի այս յետին մտքերով ասպարէզ նետուած ծրագիրներուն կաղմութեան մէջ: Անհատներ կրնան իրենց խիղճը վաճառել, կրնան միամտօրէն գործիք ու զոհ դառնալ այս ուղաւորին ձեռքին, սակայն ազգերն ու ժողովուրդները ինչ բռնապետական լուծեքու ալ ենթարկուին, ինչ բարբարոսական շղթաներով ալ կապուին, միշտ գիտեն իրենց խղճի ըմբոստացման դրօշակը վեր բռնել: Ազգիքը ժամանակաւորապէս կրնան խաբուիլ, սակայն ամբողջութիւնը միշտ ողջադատ է, մասնաւոր երբ իրողութիւններ կը պարզուին և կեանքի պայմանները աւելի բնականոն ընթացք կը ստանան:

*) Georgia and the War, էջ 49.

ՎՐԱՍՏԱՆ ԵՒ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ,

«Վրաստան և պատերազմը». այս վերնագիրը կը կրէ այն գերման հրատարակութիւնը, որու մասին խօսեցանք նախագէտ *): Կարևոր է առանձնապէս ընթերցողներու ուշադրութեան ներկայացնել այս գրքոյկը, որ պարզ սովորական հրատարակութիւն մը չէ, այլ իր էութեամբ կիսապաշտօնական վաւերագիր մըն է խմբագրուած Բերլինի մէջ և խնամքով յը բերուած բոլոր գերմանական դիւանագիտական և հիւպատոսական ներկայացուցիչներու միջոցաւ:

«Վրաստան և պատերազմը» ունի 63 մեծադիր էջեր, բաժնուած հինգ գլուխներու: Որդէս յաւելուած կցուած են՝ I. Վրաց ժողովուրդի խնդրագիրը ուղղուած քաղաքակիրթ աշխարհի պետութեանց ներկայացուցիչներուն Լահէյի խաղաղութեան համաժողովին 1907-ին», II. «Դաշնագիր կնքուած Վրաստանի Հերակլէս Թագաւորի

*) Georgia and the War, by *** Zurchen: The Orient Publishing Company, 35 Bahnhof strasse, 1916. Նոյնը գերմաներէն և ֆրանսերէն լեզուներով:

և Թուսիոյ Կատարինէ Բ. Կայսրունիի միջև», 24 յուլիս 1783 ին, III. «Դաշնագիր կնքուած ի Թիֆլիս նորին վեհափառութիւն Պօղոս Ա. Կայսեր և Հերակլէսի որդի՝ Վրաստանի Թագաւոր Գէորգ XII-ի միջև», նոյեմբեր 23, 1799 ին, IV. «Բերլինէի համալսարանի պրոֆեսոր և վճարեկ տոնիի անդամ Էրնէստ Նիսի գրաւոր կարծիքի պատճէնը», նոյեմ. 24, 1906. Գրքոյկին կցուած է նաև Կովկասի գունաւոր մէկ քարտէզը, ուր գծուած են ապագայ Վրաստանի սահմանները: Այս գրքոյկը զարդարուած է վրաց պատմական շէնքերու քանի մը պատկերներով:

Ըստ գրքոյկի հեղինակին, Թիւրքիոյ՝ պատերազմի մէջ մտնելով համաշխարհային պատերազմը գերազանցօրէն բարդացաւ: Ընկերային և քաղաքական նոր երևոյթներ առաջ եկան ու մեծ ու փոքր ազգերու մէջ անկախ գոյութեան յոյս արթնցաւ: «Բազմազան հնդկ ժողովուրդը, մանմեղական ժողովուրդներ, լեհեր, ֆինլանդացիք, ուկրաիններ, իրլանդացիք, վրացիք և այլն բոլոր այս ժողովուրդները զէպի առաջ կը նային իրենց ապագայ պատուութեան, և իրենց ազգային անկախութեան խնդրին, որ երկար ժամանակի հրատապ հարցը և.

դած է: Ներկայ պատերազմով այս խնդրին լուծումը կը սպասուի»:

Եւ ըսել թէ՛ Թիւրքերը, ազգերու այդ դահիճները, կրնան ազգերու ազատագրիչ դառնալ, միայն Բէլլիկան ու Սերքիան մարտիրոսացնող զերման արիւնոտ բերաններուն վայել է:

Բայց համբերութիւն ունենանք լսելու նոր յայտնութիւններ: «Ստրկացած ժողովուրդներու զարթնումի երևոյթին, — կըսէ հեղինակը, — Կովկասը նոյնպէս բացառութիւն չի կազմեր: Կովկասցիները, և մասնաւորապէս վրացիները, կը հասկնան այս վայրկենի կարեւորութիւնը: Իրենց զարթնումի ժամը հնչած է: Այն պատերազմը, որ ծագած է Թիւրքիոյ և Ռուսիոյ միջև, լաւագոյն միջոցը կը տրամադրէ վրացի ժողովուրդին իր հարիւր տարի առաջ կորսնցուցած ազատութիւնը վերստանալու: Այս մտադրութեամբ Վրաստանը ձեռք տուած է Թիւրքիոյ և անոր մեծ դաշնակիցներուն՝ Գերմանիոյ և Աւստրո-Հունգարիոյ, որպէսզի անոնց հետ միացած պատերազմ մղէ Ռուսիոյ դէմ»...

«Հետեւեալը կովկասեան բոլոր ժողովուրդները Թիւրքիոյ հետ միեկնոյն նպատակով տոգորուած պիտի վստարեն ուսանելը իրենց երկրէն: Սակայն այս գործողութե-

նէն առաջացած արդիւնքը պէտք է բաժնուի այս ժողովուրդներու և Թիւրքիոյ միջև, կարելիութեան սահմանին մէջ բարեկամօրէն և արդար կերպով: Զկայ կովկասեան ժողովուրդ մը, որ ի վիճակի չըլլայ առաւել կամ նուազ չափով անկախօրէն ապրելու, ի մեծ շահ իրեն և իր դրացիներուն: Ուրեմն խոշոր սխալ մը պիտի ըլլայ և ապագայ պառակտումներու գոռ պիտի բանայ, եթէ Թիւրքերը փորձեն ուստական իշխանութեան տեղ իրենցինքն հաստատել և Կովկասը պարզապէս օսմանեան մէկ նահանգը դարձնել: Օսմանեան կայսրութիւնը արդար պահանջ մը ունի, որպէս վարձք այս կողմի աշխատանքին ու ծախքին, տիրելու Կովկասի այն մասերուն, որոնք իրաւունքով իրեն կը պատկանին»:

«Վրաստան և պատերազմը» երկի երկրորդ պլուխը նուիրուած է մասնաւորապէս Վրաստանի պատմական անցեալին: Կովկասի ժողովուրդը կազմուած է չորս տարբեր վրացիները, լեռնական ժողովուրդները, Թաթարները և հայերը:

Վրացիները կը բնակին Կովկասի կեդրոնական և հարաւարեւմտեան մասերը՝ իր մէջ պարունակելով Թիֆլիսի, Քութայիսի, Սուխումի ու Բաթումի կուսակալութիւնները և Կարսի ու Զաքաթալայի կուսակա-

լութեանց կէսը: Այս երկիրը պատմականօրէն հնաւանդ ժամանակներէն մինչև մեր օրերը կը պատկանէ վրացի ժողովուրդին, զոր պաշտպանած են ղէնքի ուժով իրենց պատմութեան ակումէն ի վեր:

Այսօր վրացի ժողովուրդի թիւը կը հաշուուի զրեթէ երեք միլիօն, որոնցմէ $2\frac{1}{2}$ միլիօն քրիստոնեայ են և 300,000—400,000 ժահմեղական: «Վրաստանի քաղաքական պատմութիւնը եղած է շարունակական պաշտպանութեան պայքարը իր հայրենիքի համար, որ իր զաւակներու արիւնով թրջուած է: Ան պաշտպան եղած է բարձր մշակոյթի մը, զոր ստեղծած է դարերու աստիճանական զարգացմամբ այս մտացի, ժրջան և ազգանգաւոր ժողովուրդը»:

Այս ներածականէն յետոյ զըրոյկին հեղինակը ամփոփ, քայքայ յստակ շարադասութեամբ մը կուրուագծէ Վրաստանի պատմութիւնը: Հաստատուած Կովկասի մէջ՝ մաքին անհասանելի ժամանակներէ ի վեր, վրացիները ստիպուած էին կատաղի պայքար մը մղել իրենց դրացիներուն դէմ: Այս պայքարներէն Վրաստանը յաղթական դուրս եկաւ: Պամպէսի ժամանակը մինչև իսկ Հոովմէական լեզէօններ երեցան Վրաստանի ռահմաններուն վրայ: Քրիստոնէութեան մուտքէն յետոյ Վրաստանը պատե-

քաղմեցաւ երբեմն-երբեմն Բիւզանդիոնի և հայոց դէմ, և երբեմն ալ դաշնակցեցաւ անոնց հետ՝ պատերազմելու համար պարսիկներուն դէմ, որոնք այն ատեն կը սպառնային բիւզանդական կայսրութեան:

Հետզհետէ քաղաքական իշխանութիւնը զարգացաւ Վրաստանի մէջ և հինգերորդ դարուն բոլորովին անկախ դարձաւ թէ Բիւզանդիոնէն և թէ Պարսկաստանէն: Այդ դարուն կաղմուեցաւ ազգային եկեղեցին իր գլուխ ունենալով կաթողիկոս մը: Այս եկեղեցին 11-րդ դարուն կանոնական օրինաց համաձայն յայտարարուեցաւ աւտոկեֆալ (autocephalous), և որ կարևոր դեր կ'ստարած է Վրաստանի ազգային մշակոյթի զարգացումին մէջ:

Քրիստոնէութեան ներմուծումէն յետոյ ընդ լեզուով եկեղեցական գրականութիւն մը ստեղծուեցաւ Վրաստանի մէջ, և հետեւաբար այդ ժամանակի կրթուած վրացիները անձանօթ չէին կրօնա-փիլիսոփայական խնդրներու հետ: Այս հիմունքի վրայ ծաղկեցաւ աստուածաբանական և փիլիսոփայական հարուստ գրականութիւն մը: Ընկերային ոգի մը, մտային խանդավառանք մը և այս ու միւս աշխարհի իդէալ ներածուեցաւ նկարչութեան, արձանագործութեան, ճարտարապետութեան, եկեղեցա-

կան երաժշտութեան և գրականութեան մէջ։
Տասնըմէկերորդ դարուն Դաւիթ Բ-ի օրով
(1089—1125) Վրաստանը միացեալ թա-
գաւորութիւն մը դարձաւ։ 1122-ին, երբ ա-
րաբները վտարուեցան Թիֆլիսէն, Վրաստա-
նի բազմաթիւ միութիւնը կատարուեցաւ։
Այս թագաւորին իշխանութիւնը տարա-
ձուեցաւ կովկասեան բոլոր միւս ժողովուրդ-
ներուն վրայ։ Մեծ ու գօրաւոր թագաւորու-
թիւն մըն էր որ կրնար ազդել ոչ միայն
իր դրացիներուն վրայ, այլ և ինքզինք յար-
գելի դարձուցած էր այդ ժամանակի մեծ
պետութիւններուն։ Վրաստանը տասներ-
կուերորդ դարուն իր բազմաթիւ, մտա-
ւորական և տնտեսական զարգացումի գա-
ղաթնակէտին հասաւ։ Թամար թագուհիի
իշխանութիւնը (1184—1212) Վրաստանի
սկիզբուն է։ Վրացի մեծ բանաստեղծ
Շօթա Ռուսթաւելի կը պատկանի այս ժա-
մանակին. ան վրացի ժողովուրդին ժառան-
գութիւն ձգեց իր գլուխ գործոցը՝ «Ընձենա-
ւորը», բանաստեղծական շարադասու-
թիւն ժը, որ համարժէք է «Divina Com-
media»-ին և որը մինչև այսօր ալ բոլոր
վրացիները գոց գիտեն։ ԺԱ. և ԺԲ.
դարերուն երևան եկան բազմաթիւ բանաս-
տեղծներ, աստուածաբաններ, պատմաբան-
ներ և բանասէրներ։ Այս ժամանակ ճար-

տարապետութիւնն ալ գերազանցօրէն զար-
գացաւ։ Բաղմաթիւ ճարտարապետական
շէնքեր՝ ոմանք աւերակ, ոմանք լաւ պա-
հուած՝ տակաւին կը մնան մինչև այսօր ալ
և մասնագէտներու հիացումին արժանա-
ցած են։ Վրաստանի եկեղեցիներու և պա-
լատներու յատկանշական նկարներ և ար-
ձաններ, իրենց կատարելութեամբ կրնան
բաղդատուիլ ժամանակակից եւրոպական
երկիրներու գեղարուեստական արտադրու-
թեանց հետ։ Շարականներ, որոնց ծագումը
կը գտնուի հին ժողովրդական երգերու մէջ,
և որոնք մինչև այսօր անաղարտ պահուած
են, լաւագոյն արտադրութիւններն են վրա-
ցական երաժշտութեան, որ այնքան բարդ
է և առանձնայատուկ, որքան վրաց լեզուն։
Միացած կաղմակերպուած պետութիւնը ու-
նէր իր օրինագիրքը։ Ընկերային կեանքն
ալ լաւ կազմակերպուած էր։ Մէկ խօսքով՝
տասնըմէկերորդ դարէն մինչև տասներկու-
երորդ դարը Վրաստանը կը ներկայացնէր քա-
ղաքակրթուած մեծ թագաւորութիւն մը, որ և
ոչ մէկ կերպով արեւելեան էր։ Քրիստո-
նեայ թագաւորութիւն մըն էր ոչ միայն
կրօնական իմաստով, այլ և իր ընդհանուր
մշակոյթով. և այսպէս. «վրացի ժողովուրդը
մինչև այսօր ալ աւելի կը նմանի Հարա-

ւային Եւրոպայի աղբերուն, քան արեւելեան ժողովուրդի մը:

Այն հօրհաները, որոնք ողողեցին Կովկաս և Եւրոպա, ԺԳ. դարուն խոփեցին նայնպէս և Վրաստանի վրայ: Մոնղոլներու արշաւանքը, երբ սուլթան Ալալէդդին նախապէս արդէն ոտնակոխ ըրած էր Վրաստանը, գրեթէ վերջ դրաւ Վրաստանի սոկախութեանը: Կոտորածները երկիրը տնտեսապէս և բարոյապէս բոլորովին աւերակ դարձուցին:

Մոնղոլներու վտարումէն յետոյ քաղաքական և կրթական ժակարդակը շատ իջած էր: Երկիրը քաղաքականապէս բաժնուած էր փոքրիկ և տկար իշխանապետութիւններու, և հազիւ տասընչորրորդ դարուն Վրաստան այս անկումէն բարձրացաւ Թէև Դէորդ Ե. Թագաւորի օրով (1318—1346) փորձուեցաւ հին քաղաքական ժիւղութիւնը վերստեղծել, սակայն հին փառքի օրերը անցած էին և նոր մոնղոլական արշաւանքը խորտակեց ազգին ուժը:

Մոնղոլական արշաւանքներէն յետոյ Վրաստան ենթարկուեցաւ պարսկական և թիւրքական յարձակումներուն և արիւնաքամ կորսնցուց իր քաղաքական անկախութիւնը: Մանաւանդ Կ. Չօլսոյ գրաւումէն յետոյ, երբ օսմանեան մեծ պետութիւնը

կաղմուեցաւ Վրաստանը ունեցաւ զօրաւոր թշնամի մը: Կրօնական տարբերութիւնը աւելի կը ծանրացնէր Վրաստանի կացութիւնը: Այս առիւթները պարսիկներն առնաւ զօրանալ: ԺԴ. դարուն, երբ Վրաստան վերստին միացած էր, դիւրին չէր իր թշնամիներուն համար հպատակեցնել զայն, սակայն Լէնկթէմուրի արշաւանքը, որու հետեւանքով Վրաստանը քսան տարիներ աւերակի վերածուեցաւ և բաժան-բաժան եղաւ, առիթ ընծայեց թիւրքերուն և պարսիկներուն երկիրը աւարի մատնել մինչև անոր քաղաքական պատմութեան վերջը:

Թիւրքերը և պարսիկերը Վրաստան երկու մասի բաժնեցին: Արեւելեան և Հարաւ-Արեւելեան Վրաստան պարսիկներուն մնաց, իսկ Արևմտեան և Հարաւ-Արևմտեան մասերը թիւրքերուն: ԺԵ. դարուն թիւրքերը յաջողեցան հաւտատուիլ ծովեզերեայ և ներքին Վրաստանի հողամասերուն վրայ: Գրիստոնեայ ժողովուրդի բռնի մահմեդականացումը սկսաւ այդ շրջանին: ԺԶ. դարուն այս բռնի կրօնափոխութիւնները աւելի սաստկացան և յաջորդ ԺԷ. և ԺԸ. դարերուն շարունակուեցան աւելի սիստեմատիկաբար. մերժողները կը դատապարտուէին մահուան, կը վաճառուէին գերութեան և կենթարկուէին այլ անգլխութեանց:

Պարսիկները նոյնպէս ռաւակոխ ըրին Վրաստանը ԺԶ. և ԺԷ. դարերուն: Կը ստեպէին աղնուականները և մինչև իսկ թագաւորները ուրանալու իրենց նախահարց կրօնը: Վրաստանի բնաջնջումի այս արշաւանքը իր գագաթնակէտին հասաւ պարսից Շահ Աբաս Ա. թագաւորի օրով, որ 1614-ին, վրաց բանակի պարտութենէն յետոյ, կոտորեց և 100,000 խաղաղ վրացիները գերի տարաւ Պարսկաստան, ուր մինչև այսօր ալ-անոնց սերունդները կը մնան Ֆէրիէզանի մէջ և կը պահեն իրենց մայրենի լեզուն: Քանի մը տարի յետոյ Շահ Աբաս ձեռնարկեց նոր արշաւանքի մը, սակայն այս անգամ պարտուեցաւ, և Վրաստան փրկուեցաւ վերջնական կործանումէ:

Մինչոյն տոնն թիւրքերը իրենց գլուած մասերը աւերումի մատնեցին: Քանդուեցան քրիստոնէութեան հոյակապ յուշարձաններ, փառայեղ մայր եկեղեցիներ իրենց դանձերով և հրաշակերս գեղարուեստական զործերով: Աւերակներ այսօր Ախլցխայի, Ախլքալաքի, Շավշթիի և Թաօ-Քլաօձէթիի մէջ կը մնան որպէս վկայ անցեալ փառքի: Ամենամեծ աւերը բոնի կրօնափոխութիւնը եղաւ, ժողովուրդը բոնօրէն մատնուեցաւ ագիտութեան ու բարբարոսութեան: Վրաց ազգային եկեղեցին հիմը

կազմած էր վրաց ազգային ոգիին: Ութերորդ դարէն սկսեալ փառաւոր վանքեր ծագեցան էին երկրի ամեն մասերուն մէջ: Ամենք ուսման կեդրոններ էին, ուր յունական և արեւմտեան գիտութիւնը տարածուած էր: Այն կղերականներ, որոնք կը մեկնէին այս վանքերէն, նորերը կը հիմնէին երկրին մէջ և երկրէն դուրս՝ Երուսաղէմի մէջ, Սինա լեռան վրայ, Աթոսի, Ռումէլիայ մէջ և ուրիշ տեղեր, որոնք ԺԱ. և ԺԲ. դարերուն մեծ ձեռարաններու վերածուեցան: Մինչև իսկ Բիւզանդիոնի կայսրերը իրենց զաւակները կը զրկէին այս հաստատութեանց մէջ վրաց լեզուն ուսանելու համար: Այս ձեռարաններէն յառաջ եկան մեծ աստուածաբաններ, բանասէրներ և թարգմանիչներ: Ասոնցմէ նշանաւոր են Գէորգ Մթացմիւղէլի, Աթոսէն և Յովհաննէս Պետրիզօնէլի Բուլղարիայ մէջ: Այսպէս քրիստոնեայ եկեղեցին ազգային ոգւոյ ու կեանքի վառարանն էր, և պարզէ, թէ ինչ՞ու բոնի կրօնափոխութիւնը կազմալուծեց վրացի ժողովուրդը և զայն բարբարոսութեան մատնեց: Ճարտարապետութիւնը, գեղարուեստը, գրականութիւնը, կրթութիւնը, ամեն մէկ շարժում մեռաւ և վրացիներէն զաղքեցաւ կրօնական պաշտամունքի, դրականութեան և գիտութեան լեզու զանաշի:

թէն վրացի մահմեդականները պահեցին իրենց մայրենի լեզուն որպէս ընտանեկան լեզու: Այսօր Մցխէթի, Շավշէթի և Աճա-
րայի մէջ խօսուած վրացերէնը անտաշ գա-
ւառաբարբառ մըն է, շատ նախնական և
հեռու գրական լեզու ըլլալէ: Ժողովուրդը
մոռցաւ իր անցեալը, և միակ նշանը իրենց
առանձին ազգութեան կը մնար լեզուն:

ԺԶ. դարէն յետոյ Վրաստանի մնացեալ
մասը շարունակեց իր յուսահատ պայքարը
մինչև իր ազգային անկախութեան կո-
րուածը: Վրաստանը միակ քրիստոնեայ
անկախ իշխանութիւնն էր ամբողջ իսլամ
արեւելքի մէջ: Անընդհատաբար թիւրքերն
ու պարսիկները շարունակեցին իրենց ար-
շաւանքը: Ամեն տարի յաջորդաբար Վրաս-
տանի մէկ մաս աւերակ դարձաւ և բնակչո-
ւթիւնը կոտորուեցաւ և կամ գերութեան
մատնուեցաւ: Նոյն իսկ միւս գրացիներ—
լէզգիներ, չէրքէզներ և ուրիշ մահմեդական
լեռնական ցեղեր—սկսան ռաւակոխ ընել
Վրաստանը, և ԺԷ. և ԺԸ. դարերուն վրացի
գիւղացին ստիպուած էր հեքիել իր հողը
մէկ ձեռքին արօրը միւսին սուրը բռնած՝
ինքզինքը պաշտպանելու համար լէզգի և
չէչէն աւազակներու յարձակումներուն դէմ:

«Ամեն տարի Վրաստանը պարտաւորուած
էր որպէս սուրբ երկու սեռի երիտասարդ»

ներ գերութեան տալ թիւրքերուն և պար-
սիկներուն, որու հետեանքով երկիրը ան-
բարոյացածն ու ամայացումի մատնուեցաւ:
Շատ մը վրացիներ այնքան աշխատեց-
էին, որ իրենց ցեղակիցներու գերեզմա-
նութեամբ կը զբաղէին հակառակ եկեղեցու
արգելքին և երկրի օրէնքներուն: Փօթիի
մէջ շուկայ մը կար, ուր վրացի կիներն ու
գաւակները կենդանիներու նման կը վա-
ճառուէին»:^{*)}

«Վրաստան և պատերազմ»-ին հեղինակը
այս ընդլիցեցուցիչ դէպքերու պատկերա-
ցումէն յետոյ կանցնի ԺԷ. դարու պատ-
մութեան: Կը պատմէ Հերակլէս Թադաւորի
(1762—1798) և Իմէրէթիոյ Սողոմոն Մեծի
(1752—1782) շրջանի ազգային վերածնու-
թեան մասին և վրդովանքով կը դատապար-
տէ կարգ մը ազգակիցներու դաւաճանութիւ-
նը և գործակցութիւն թիւրքերու և պար-
սիկներու հետ, այն ազգերու, որոնք «շա-
քունահալար դրժած են իրենց խոստումը
և խացած վրացիները»: Ապա 1783-ի և
1799-ի Ռուսիոյ հետ կնքուած դաշնագրու-
թեանց մասին խօսելէ յետոյ կը պատմէ,
թէ ինչպէս 1801-ին Ալէքսանդր Ա. կայսե-
րական հրովարտակով մը Վրաստանը Ռու-

*) «Georgia and the War», էջ 16.

սխոյ կցուած յայտարարեց: «Ասիկա մեր
դաշնադրութեանց առաջին բռնաբարումն
էր,—կըսէ,—որու դէմ Պետերբուրգի վրաց
դեսպանը բողոքելով հեռացաւ ուսաց մայ-
րաքաղաքէն: Ռուսական բանակը անմիջա-
պէս Վրաստան մտաւ, ուր ան աջակցու-
թիւն գտաւ շատ մը վրացիներէն, որոնք
ամեն պարագային կը նախընտրէին ուսա-
կան տիրապետութիւնը պարսկականէն և
թիւրքականէն. կային և ուրիշներ ալ, որոնք
պարզապէս կաշառուած էին ուսներէն»*)

Երկարօրէն պատմուած են վրաց գաւն
գանգաւանները ուսական տիրապետութեան
դէմ: Ռուսիա իր դաշնագրային յանձնառու-
թիւնները ժխտելէ յետոյ ձեռնամուխ եղաւ
վրացական ազգային եկեղեցւոյ անկախու-
թեան և ազգային իրաւունքներու, լեզուի
ու մշակոյթի ազատ զարգացումին: Ասոր հետ մէկտեղ՝ հեղինակը կը խոստովանի
ազգութեան մէկ մասին Ռուսիոյ համակեր
վերաբերումը և կը յայտարարէ եթէ ուս-
ները հովհասի տիրապետութիւնը կը պար-
տին վրացիներուն: Կը թուէ վրացի զորա-
վարներու անունները, որոնց շարքին և Լո-
րիս-Մելիքով, որու մասին ծանօթութեամբ
մը կը յայտնէ, թէ գաւառութեամբ միայն

հայ էր, իսկ ազգով վրացի: Իսկ ուսները
ամբողջ մէկ դար ի փոխարէն այնքան ծա-
ռայութեանց երկիրն ահա սարսափի մատ-
նեցին. «վրացի գիւղացիներու հոգերը
խլիւով պետութիւնը զանոնք բաժնեց ուս
ու հայ գաղթականներուն, այսպէս զրկելով
վրացի գիւղացին իր ընտանիքի օրագահիկը
ճարելու միջոցէն և այն հոգերէն, զորս
իր նախնիքները հազարաւոր տարիներ
պաշտպանած էին ասիական հօրդաներու
խուժումին դէմ»*)

Այսու հանդերձ՝ հակառակ այս հալա-
ծանքներուն և ճնշումներուն՝ ազգային զգա-
ցումը վառ մնաց վրացիներու մէջ, ուս-
ացման քաղաքականութիւնը վիժեցաւ և
բարձր մտաւորական ու գրական կեանք
մը ծաղկեցաւ Վրաստանի մէջ և ակունակը
գիտնական վրացիներ ինչպէս Պետրիիվ, Մէ-
լիքով, Յագարէլի, Մաւ և ուրիշները առաջ-
նակաբազ դիրքեր գրաւեցին համալսարանա-
կան և գիտական աշխարհին մէջ: Վրաս-
տանը բարձրացաւ նորէն աւերակներէն,
ուր մեծ բանաստեղծներ Բարաթաշվիլի,
Օրբելիանի, Մլըքէթիլի, Ճավճափաձէ և ու-
րիշներ երգեցին, չոն առաջգայնացման և
ուսացման փորձերը չէին կրնար յաջո-

*) «Georgia and the War», էջ 18—19:

*) Ibid, էջ 22.

զիւ: Հատորներ պէտք են, կըսէ հեղինակը՝ տասնիններորդ դարու վրաց գրական, գիտական ու մտաւորական յառաջագիմութեան պատմութիւնը գրելու համար: Պահանջէն աւելի կրթութիւն տարածուած է վրացիներու մէջ, և բողոքատելով բնակչութեան թուին բարձրագոյն կրթութիւն ստացած անհատներու թիւը Հափազանց շատ է: Ճարտարարուեստն ալ զարգացած է և բազմաթիւ հանշեր կը շահագործուին վրացիներու կողմէն: Երկաթուղին, տարածուած՝ Վրաստանի կեդրոններու մէջ, կը դիւրացնէ ժողովրդի վաճառականական շարժումը: Վրաստանի մէջ ընկերային զարգացումը այնքան յառաջացած է, որ Եւրոպայի կը նմանի: Ընկերվարական գաղափարն ալ ծաւալած է գիւղերու և քաղաքներու մէջ: Կազմուած են ընկերվարական կուսակցութիւններ, որոնք արտաքոյ կարգի դեր կը կատարեն երկրի բարոյական, մտաւորական և տնտեսական կեանքին մէջ:

Կը հասկնանք թէ ինչէն դրդուած վրացի հեղինակը այնքան պաշտպանողական տողեր նուիրած է անգիտակցաբար ոռոսական տիրապետութեան, կը հասկնանք որ իր նպատակն է վրացական զարգացումն ու յառաջդիմութիւնը ցուցադրել, սակայն կը զորմանանք թէ ինչպէս վրիպած են այս

ռուսական դրուատանքի էջերը գերման սրբագրչին սուր աչքերէն: Երեւի չեզոք ընթերցողի ուշադրութիւնը մոլորեցնելու համար է որ յաջորդական էջեր անխնայ յարձակումներու տեղատարափ մը կը ներկայացնեն ոռուսական բռնապետութեան հասցէին, և հեղինակը կը բացադանչէ՝ «Վրացիները կը նախընտրեն, յերաւի, ոտքի ելնել և մեռնիլ կռուի մէջ, քան տանիլ այս սուհետե այս սոսկալի գերութիւնը, այս անարժան նուաստացումը և այս դժոխային տանջանքը: Հպարտ ու պատերազմիկ վրացիէն պէտք է վախնալ, երբ ան ղէնք ունի: Ռուսները այս գիտնալով է որ զինութեամբ ըրած են բնակչութիւնը»:

Փրկութեան ապաւէնը միայն Գերմանիա է: Ահա թէ ինչ կը յայտարարէ այս կիսապաշտօնական հրատարակութիւնը. «Ներկայ պատերազմը միակ յոյսը կը մատակարարէ Վրաստանին: Վրացիները մեծ և անկեղծ համակրութիւն մը կը սնուցանեն Գերմանիոյ հանդէպ: Վրաստանի ազատութիւնը կրնայ միայն Գերմանիայէն գալ: Վրաստան չի ուզեր ազատիլ առանց իր կողմէն զոհողութիւններ ընելու: Ան պատրաստ է անդութ թշնամիին դէմ մղուող կռուին մասնակից ըլլալու, որպէսզի արժանի ըլլայ ազատութեան և կամ բոլորովին ոչնչա-

նայ, օրինակ ըլլալու համար բոլոր ճնշուած ազգերուն՝ թէ աւելի լաւ է անհետանալ փառքով, քան ապրիլ որպէս գերի։ Վրացի ժողովուրդը միայն յարմար վայրեհներն կը սպասէ, որպէսզի աշխարհին ցուցնէ, թէ Գէորգ Սաակաձէի և Հերակլէսի հրամանատարութեամբ մարտիկներու սերունդը գիտէ չնահանջել թշնամիներու առջին։ Այսպէս և Վրաստանի ուրիշ մահմեդական նահանգները արդէն ցոյց տուին այս պատերազմին մէջ, թէ ինչպէս կրնան յուսահատօրէն կռուիլ, երբ պաշտպանուած են իրենց բարեկամներէն*)։

Եւ որպէսզի այս յայտարարութիւնը չը նկատուի ապստամբական և յեղափոխական, հեղինակը կը ծանրանայ այն փաստի վրայ թէ Վրաստանը միջազգային օրէնքով ապահովին անկախ պետութիւն մըն է *de jure*, և դաշնադրութեամբ ու կամովին միայն ընդունած է ռուսական պաշտպանութիւնը (*protectorat*), և իր իրաւունքները ապօրինաբար բռնաբարուած են Ռուսիոյ կողմէն։ Ռուս-վրացական պատերազմը զոյլութիւն չունի պատմութեան մէջ և Վրաստանի գրաւումը տեղի ունեցած է «դաւաճանութեամբ»։

*) «Georgia and the War», էջ 30.

«Հետեաքար վրացի ազգը իրաւունք ունի պահանջելու բարեկամ պետութիւններէն՝ Գերմանիայէն, Աւստրո-Հունգարիայէն և Թուրքիայէն, որ վրացիներու թշնամական ձեռնարկը Ռուսիոյ դէմ՝ չնկատեն որպէս յեղափոխական գործ մը օրինական իշխանութեան դէմ, այլ պատերազմիկ պետութեան մը պինդորական գործողութիւն, որ կը պաշտպանէ իր իրաւական պահանջները Ռուսիոյ ապօրինի և աւազակային միջոցներու դէմ...։ Ամեն մէկ վրացի կօմիտէ, որուն կը վստահուի ազգին կողմէն պինդորական գործողութեանց վարումը կամ Ռուսիայէն ազատուած հողամասերու վարչութիւնը, այս տեսակէտով իրաւունք ունի ինքզինքը առժամանակեայ կառավարութիւն անուանելու, և այս կառավարութեան օրինականութիւնը կրնայ ճանչցուիլ պետութիւններէն, առանց հակասելու միջազգային օրինաց կանոններուն»)։

Դ.

ՀԱՄԱԹՈՒՐԱՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՎՐԱՍ-ՏԱՆԸ

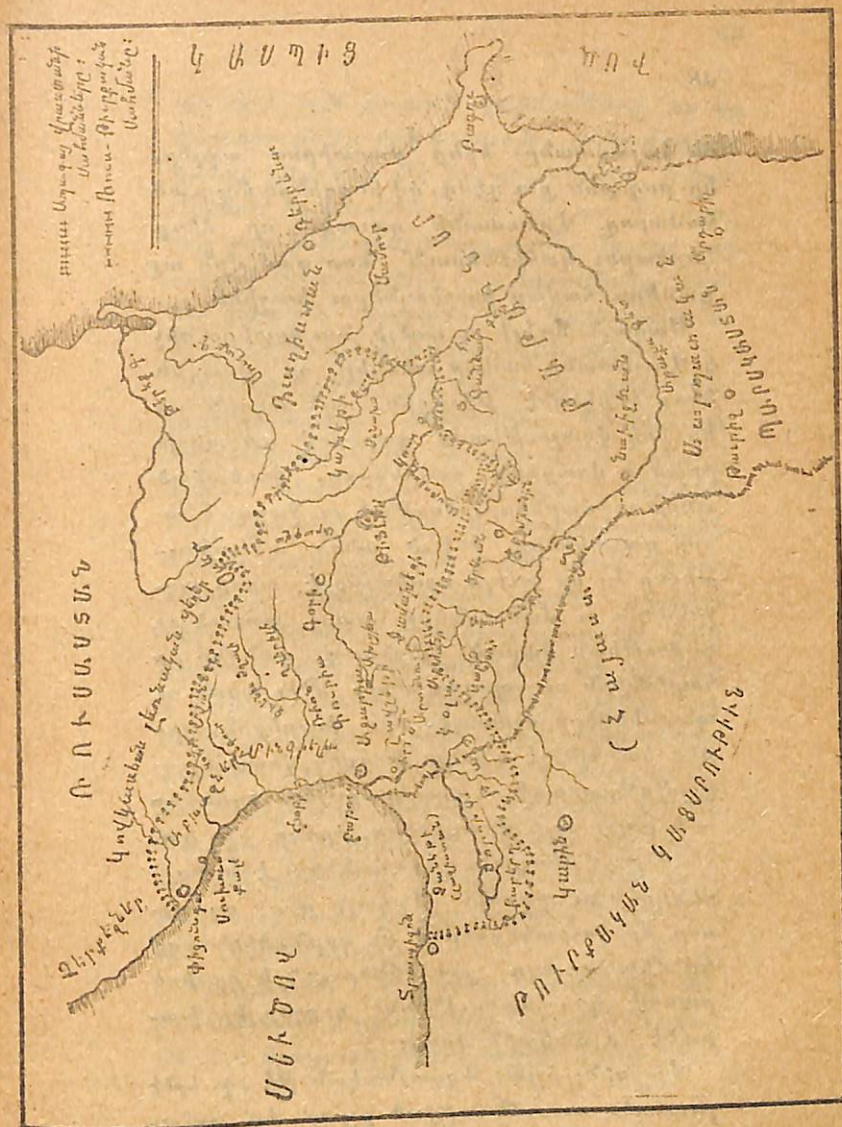
Ամփոփելով նախորդ գլուխի գլխաւոր փաստերն ու պատճառաբանութիւնները յըս-

*) «Georgia and the War», էջ 32-33.

տակօրէն երևան կուգան վրացի ազգայնականներու միտումներն ու նախապատրաստութիւնները, հովանաւորուած Գերմանիայէն: Մէկ խօսքով վրաց դատին այս ինքնակոչ կամ «ցենզաւոր» ներկայացուցիչը կըսէ. առաջին՝ վրացիները փառաւոր և քաղաքակիրթ անցեալ մը ունեցած են. երկրորդ՝ մօնղօլական, պարսկական և թիւրքական արշաւանքները արիւնքաբամ ըրած են Վրաստանը, խորտակած անոր քաղաքական միութիւնը և ժողովուրդը բռնի իսլամացմամբ, գերեզմարութեամբ նուաստացուցած, անբարոյացուցած և բարբարոսութեան աստիճանին իջեցուցած են. երրորդ՝ ռուսները վրաց հրաւերով ստանձնած են Վրաստանի պաշտպանութիւնը և դաշնադրութեամբ խոստացած պահել Վրաստանի անկախութիւնը, սակայն վերջէն զրժած են իրենց խօսքը և երկիրը ռուսական տիրապետութեան ենթարկած. չորրորդ՝ թէև ռուսական տիրապետութեան օրով վրացիներու թիւը աճած և հասած է «եղեք միլիօնի», ճարտարարուեստն ու վաճառականութիւնը ծաղկած, կրթութիւնը տարածուած ամեն խաւերու մէջ և ընկերային մակարդակը այնքան բարձրացած է, որ Վրաստանը Եւրոպայի կը նմանի, սակայն այսուհանդերձ ռուսական լուծը այնքան ան-

տանելի է, որ պէտք է ապստամբիլ միտնալով Կովկասի թաթարական և մահմեդական տարրերուն, ձեռք տալ օսմանցի թիւրքերուն «անողոք թշնամին»—ռուսը—վրաստանի համար Կովկասէն. հինգերորդ՝ Վրաստանի միակ յոյսը Գերմանիան է, որուն անվերապահօրէն կը խոստացուի Վրաստանի ամբողջ տնտեսական կեանքը և ի փոխարէն կը սպասուի, որ Գերմանիա թիւրքիոյ տայ Կովկասի մէկ մասը և Վրաստան անկախ պետութիւն մը ճանչնայ հոս նշանակուած քարտէզի գծած սահմաններուն համաձայն, որով թիւրքիայէն Տրապիզոնի գաւառի մէկ մասը, Լազիստան և Բաբերդ կը միացուին Վրաստանի. վեցերորդ՝ Վրաստանը միջազգային օրէնքով de jure տակաւին անկախ պետութիւն մը ըլլալով, վրաց ազգի կողմէն նշանակուած ունէ կօմիտէ պիտի ճանչցուի որպէս Առժամանակեայ Կառավարութիւն, և վրաց ղէնք առնելը ռուսաց ղէմ պէտք չէ նկատուի ապստամբութիւն, այլ օրինական պատերազմ, հետեաբար Աջարայի և ուրիշ մահմեդական վրացիներու գործակցութիւնը թիւրք բանակին հետ, երբ անոնք Արգանուշ և Արգանան մտան, պարզ դիմադրական գործողութիւն մըն էր վրաց «հայրենասէր և արի» բանակի կողմէն:

Զուրիցերիա հաստատուած վրաց կօմիտէն այս վերև յիշուած յայտարարութիւններով արջի ծառայութիւն կը մատուցանէ վրաց ազգին, իսկ գերմանական արտաքին զոր-
ծոց նախարարութիւնը որ այս հրատարա-
կութիւնը ըրած է, գիտակցաբար Վրաստանն ու կովկասը հուրի ու սուրի կը մատնէ՝ պարզապէս իր արեւելեան քաղաքականու-
թեան իրագործման ի նպաստ: Աւելին եթէ ամբողջ Վրաստանը մոխրահոյտ մը դառ-
նայ, Գերմանիան ձախողանքի պարագային իր ձկոյթն անգամ չպիտի շարժէ, և հա-
ւատարիմ պիտի մնայ իր քանիցս հրապա-
րակաւ յայտնած սկզբունքին, թէ «փոքր ազգերը ապրելու իրաւունք չունին և պէտք է ձուլուին մեծ ազգերու սէջ»: ԲէլՂիկայի, Սերբիոյ, Ռումանիոյ և Հայաստանի օրի-
նակները յայտնի են: Մինչ Գերմանիա արեւնի ու քանդումի ենթարկեց այս փոքր երկիրները և անոնց զաւակները գերութեան մատնեց, տակաւին կը գանուին վրացիներ որոնք փոքր ազգերու զահիճին ձեռք եր-
կնցնելով՝ կուզեն աժան ասպետականու-
թիւն ծախել, յայտարարելով թէ «կը նա-
խընարեն կռուիլ թշնամիին դէմ, օրինակ ըլլալու համար բոլոր ճնշուած ազգերուն՝ թէ աւելի լաւ է անհետանալ փառքով, քան ապրիլ որպէս գերի»: ԲէլՂիկան, Սերբիան

Աղբյւր՝ Վրաստանը և «Georgia and the War»-ի

ու Հայաստանը, երեք մարտիրոս ազգեր, կը բողոքեն քու դէմդ, ով ինքզինքդ ճշնուած համարող Վրաստանի զաւակ, որ ձեռք կերկարես դահիճներուն՝ նոր գամ մըն ալ դամելու համար խաչնախներու խաչին:

Սակայն Թուրքի ու աւելի նուաստեցուցիչ է Վրաստանի համար տեսնել, որ վրացին ձեռք կերկնցնէ թիւրքին, այն ազգին՝ որ իր իսկ վկայութեամբ զարեւրով ոտնակոխ ըրած է վրացիին հայրենիքը, կործանած անոր տաճարները, մարթած ու ջարդած անոր զաւակները, ջնջած անոր անկախութիւնը և, որ աւելի սոսկալին է, անոր աղջիկները ու մանուկները քարշ տուած ու դերութեան վարած՝ լեցնելով զանոնք իր հարէմներն ու պալատները: Թիւրքերն ու պարսիկները մշտապէս մեզ խաբեցին, երբէք կարելի չէ անոնց խօսքին վստահիլ — կըսէ «Վրաստան ու պատերազմին» հեղինակը — և բոլոր այն վրացիները, որոնք այս դահիճներուն միացան, դաւաճաններն էին հայրենիքին ու ազգին: Սակայն ինքն ալ այսօր իր կուսակիցներով ու գործակիցներով կը միանայ այդ «դահիճներուն» և իր իսկ բառով «դաւաճանութեան» դրոշմը կը խառնէ իր ճակատին վրայ:

Վրացին, բլլայ ազգայնական թէ ոչ, եթէ լաւապէս ուսումնասիրած ըլլայ իր շրջա-

պառը և այն թաղուն շարժումները, որ կը կատարուին իր իսկ հաշուոյն, շուտով պիտի կրնայ ըմբռնել, թէ իր գոյութեան թշնամիներն ոչ ոռւսերն են և ոչ ալ հայերը, այլ այն իւթօպիստները, որոնք հուրով ու սուրով թուրանական կայսրութիւնը հիմնել կերպգնն, տարածուած Ադրիականի եզերքներէն մինչև Ճափոնական ծովը:

Արժէր հակիրճ պատմականը ընել համաթուրանական շարժումին: Թիւրքական սահմանադրութեան հաստատումէն յետոյ, երևան եկաւ այս շարժումը օսմանետն մայրաքաղաքին մէջ և համաշխարհային պատերազմի սկսումէն ի վեր լայն ծաւալ ստացաւ թիւրքո-թաթարական ցեղերու մէջ: Կ. Պօլսոյ և Թիւրքիոյ գլխաւոր քաղաքներու մէջ հիմնուեցան «Թիւրք եուրդի» և «Թիւրք օջախի» ակումբներ, որոնք համաթուրանական շարժումին կեդրոններ դարձան: Ինչ որ Գերմանիա համադերմանականութեամբ կուզէր ստեղծել Միջին Եւրոպա (Mitteleuropa), այնպէս ալ Գերմանիոյ դաշնակից Թիւրքիա համաթուրանականութեամբ կուզէր ստեղծել Միջին Ասիա (Mittelasien):

Թիւրքական ազգայնականութիւնը ոչ թէ հիմնուած է ճշգրտական վարդապետութեան վրայ, այլ ցեղադրական գիտութեան

վրայ, որ առաջին անգամ երևան ելաւ
Հռոմագարիոյ մէջ անցեալ դարուն: 1877-ի
պատերազմէն յետոյ Ռուսաստանի Թաթա-
րական ցեղերու մէջ ռուսացման քաղաքա-
կանութեան դէմ շարժում մը սկսաւ՝ գոր-
ծակցութիւն ստեղծելու բոլոր Թուրանա-
կան կամ Թիւրքական ցեղերու միջև: Թիւր-
քական յեղափոխութիւնը սրտաբաց ընդու-
նեց Թիւրքո-Թաթար եղբայրութեան ղեկա-
վարները, որոնք Ռուսիայէն դացին և
Թիւրքիոյ մայրաքաղաքը հասաատուեցան
առնոցմէ զխաւորներն էին և են Աքչու-
րա և Ահմէդ Աղայեվ: Երիտասարդ-
Թիւրքերը, տոգորուած այն գերման դադա-
փարով թէ՛ զօրաւոր ազգութիւն մը կազ-
մելու համար պէտք է, որ բոլոր փոքրիկ
ազգերը տեղի տան մեծ ազգերուն, ընդ-
գրկեցին համաթուրանական կամ համա-
թիւրքական վարդապետութիւնը: Ասով
եւրիտասարդ ու կորովի թիւրք ցեղը
պիտի ունենար փայլուն փառաբաշտ մը ըն-
դարձակածաւալ կայսրութեան մը հիմնու-
մով Ասիոյ մէջ: Համաթուրանական քարո-
զիչները իրենց պահանջը կը հիմնեն լեզուի,
աւանդութեան և պատմութեան վրայ: Արե-
ւելեան Եւրոպայի և Հիւսիսային Ասիոյ
կէս մասին մէջ կան լեզուներ, որ ոչ Արիա-
կանն և ոչ ալ Սեմական, այլ նշաններ

կան ցուցնող թէ միենոյն ծագումն ունին:
Այս բարբառները չորսի կը բաժնուին.
Փին-Ուզբիան, Թիւրքական, Մոնղոլական և
Մանչուրական: Նէօ-Թուրանական կը հա-
մարուին այն ցեղերը որոնք վերջին երեք
լեզուներով կը խօսին: Այս ցեղերն են՝
Թաթար, Կիրկիզ, Թուրքմէն, Նոգէ, Կուսոկ,
Բաշկիր, Չուվաշ, Եաքութ, Կաշգար, Դուն-
գան, Տունգուզ, Մանչու, Մոնղոլ, Բուրիատ
և Կալմուկ: Այս լեզուները խօսող ցեղերը կը
տարածուին Բալքաններէն մինչ Մանչուրիա
և՝ ըստ Ահմէդ Աղայեվի՝ — «Թիւրք
եուրդի» հանդէսի մէջ գրած — ութսուն
միլիոն բնակչութիւն կը ներկայա-
ցնեն: Թէև այս ցեղերը նմանութիւն-
ներ ունին, սակայն կարելի չէ աղա-
ցուցանել, որանոնք մէկ ցեղի կը պատկա-
նին: Բայց այս զժուարութիւնը փարատե-
լու համար համաթուրանականութեան ղե-
կավարներն աւանդութեան կը դիմեն, որով
որպէս թէ՛ Թիւրքը Յաբէթի եօթը գաւակ-
ներէն մէկն էր, իսկ Թաթար և Մոնղոլ՝
Թիւրքի թոռները: Այս աւանդութեան կա-
ւելցնեն այն պատմական փաստը թէ՛ Չին-
գիլիան, Հուլագու, Լէնկթեմուր մէկ կայս-
րութեամբ միացուցին Թաթար, Մոնղոլ և
Թիւրք ցեղերը: Այս Մոնղոլական կայս-
րութիւնն է, որ համաթուրանականները

կուղեն վերահաստատել: Գերմանիա եղաւ այս շարժումին հրահրող և զեկավարող, որպէս զի թիւրքո-թաթարական ուժերը գործածէ որպէս զէնք Ռուսիոյ, Անգլիոյ և Չինաստանի դէմ, որոնց մէջ բաժնուած է այսօր Ասիա:

Մինչ համագերմանականութիւնը ու համաթուրանականութիւնը ձեռք-ձեռքի տուած կը դաւեն բոլոր ազգերու և մասնաւորապէս փոքր ազգերու, որոնց մէջ և վրաց ազգի գոյութեան դէմ, մեր վրացի միամիտ հեղինակը ոսկէ երազներ կը հիւսէ իր հայրենիքին համար: Միենոյն ատեն այնքան վստահ է գերմանո-թիւրքական յաղթանակին, որ համարձակօրէն Կովկասի մէջ լարուած գերման դաւին վարագոյրը պայծառօրէն կը բանայ: Լսենք հիմա նորէն «Վրաստան և պատերազմը»-ին հեղինակին անգիտակից մերկացումները: Ահա թէ ինչ յոյսեր կը տածուին Կովկասի թաթար և մանմեղական տարրերու համար:

«Գրեթէ երկու ու կէս միլիօն թաթարներ—բաւրն ալ մանմեղական—կը բնակին Անդրկովկասի արևելեան մասերու մէջ: Ասոնք մասցի և աշխատասէր են: Ասոնք ալ ուսմանէն հալածուած ըլլալով պատրաստ են նոյնպէս զէնք վերցնելու և յարձակելու իրենց կրօնի թշնամիներուն:

դէմ*): Սակայն անոնք ի վիճակի չեն անկախօրէն՝ առանց կովկասեան միւս ժողովուրդներու աջակցութեան՝ յեղափոխական շարժումը վարելու, լաւ սահմանուած քաղաքական նպատակ մը առաջադրելու և Կովկասի ապագայ քաղաքական կազմակերպութեան մեծ գործը ստանձնելու: Այսու հանդերձ, անոնք կարևոր օժանդակ ուժ են և կրնան մեծապէս ծառայել թիւրքերուն և պարսիկներուն իրենց Ռուսիոյ դէմ մղած պայքարին մէջ:

«Կովկասի բնակչութեան երրորդ տարրը կազմուած է լեռնականներէ, որոնք նոյնպէս մանմեղական են: Ասոնք աւելի նուազ բնդունակութիւն ունին, քան թաթարները, Կովկասի ապագայ կազմակերպութիւնը կատարելու անկախօրէն: Թաթարները ունին զբաղան լեզու մը, մամուլ և գրականութիւն, մինչ չէրքէզները, լէզքիներն ու չէչէններ՝ և ոչ մէկ բան: Լեռնականներէն ամենաբազմաթիւը լէզքիներն են, որոնք գրեթէ կէս միլիօն են և կը բնակին Կով-

*) Արդեօք եթէ ռուսները քրիստոնեայ ըլլալով կրօնի թշնամի կը նկատուին թաթարներէ, ինչ պատճառ կայ որ գերմանացին ու վրացին «քրիստոնեայ» ըլլալով նոյնպէս կրօնի թշնամի նկատուին:

կասեան լեռնաշղթայի արևելեան մասերուն վրայ և դէպի հիւսիս մինչև Կասպից ծովը: Այս մասը կը կոչուի Դաղստան*):

Ի հարկէ այս ցեղերու մէջ որպէս ամենէն աւելի քաղաքականապէս հասունացած և կազմակերպութեան ընդունակ ժողովուրդ մը վրացին ըլլալով Կովկասի բաղդը անկէ կախում ունենալը յայտարարելէ յետոյ հեղինակը կըսէ.

«Ասոնք են այն ազգերը, որոնց հետ Թիւրքիա պիտի գործակցի, որպէս զի կարենայ վճռական յաղթանակ մը ծանխլ ոռոսաց դէմ և զանոնք վտարել Կովկասի սահմաններէն:

«Անհրաժեշտ է որ այս ցեղերը վրացիներու հետ միասին գործեն, այս ժողովուրդի ունեցած մասնաւոր նշանակութեան համար: Առանց վրացիներու աջակցութեան, Թիւրքերը երբէք չեն կրնար Կովկասը գրաւել. սակայն երբ վրացիները շարժին, այն ատեն թաթարներն ու լեռնականները պիտի հետևին:

«Առանց ընդհանուր ապստամբութեան և կովկասեան ժողովուրդներու գործակցութեան՝ Թիւրքական ոյժերը եթէ առանձին մեան, ձախողանքի պիտի մատնուին, և

*) Georgia and the War, էջ 33-34.

դիւրին է պատկերացնել Թիւրքիոյ պարտութեան հետեանքը երկու մահմեդական երկիրներու՝ Թիւրքիոյ և Պարսկաստանի համար»:

«Կար ժամանակ, երբ վրացիները Թիւրքերու և պարսիկներու յաջորդական յարձակումներուն պատճառաւ՝ ստիպուած էին ոռոսաց օգնութեան դիմել այս սոսկալի արշաւանքներուն դէմ: Այս միջոցով էր, որ ոռոսական տիրապետութիւնը հաստատուեցաւ Արևելքի մէջ: Եթէ ներկայ պատերազմը ոռոսական յաղթանակով վերջանայ, տարակոյս չկայ թէ Թիւրքիա պիտի կորսնցնէ ամբողջովին հայկական նահանգները և թերևս ամբողջ Հիւսիսային Փոքր Ասիա: Պարսկաստան ամեն պարագային պիտի կորսնցնէ Ատրպատականի նահանգը և ամբողջ երկիրը անգլիացիներու և ռուսներու կողմէ միայուն կերպով պիտի գրաւուի: Կովկասը պիտի մնայ ոռոսական տիրապետութեան ներքև և ոռոսական զաղթականութիւնը հոն պիտի հաստատուի վերջնականապէս:

«Կովկասի քրիստոնեայ ժողովուրդները պիտի ոռոսացուին, իսկ մահմեդականները ոռոսական երկրոր տիրապետութեան ընթացքին բաւորովին արմատախիլ պիտի ըլ-

լան և կորսնցնեն իրենց պատմական և ազգային յատկանիշը *):

Ապա վրացիական ազգայնականութեան ներկայացուցիչը—հլու գործիք դարձած համագերման գործակալին ձեռքին—միշտ խոր հաւատքը ունի գերմանո-թիւրք յաղթանակին: Միևնոյն ատեն, ինչպէս կերևի իր ժողովրդին, այնքան ալ վստահ չէ թիւրքական խոստումներուն Վրաստանի հանդէպ. և ահա հեղինակը կը սկսի բարոյականի ու արդարութեան քարոզներ կարդալ և սպառնալիքներ ընել թիւրքերուն:

«Կովկասի կառավարութեան խնդիրը մեծ է: Ունէ պետութիւն, որ կը փորձէ գրաւել Կովկասը և կառավարել այնպէս, ինչպէս իր երկրի միւս նահանգները, սկիզբէն ձախողանքի դատապարտուած է: Մակեդոնիո օրինակը նախազգուշացում մըն է թիւրքերուն: Օսմանեան կառավարութիւնը երբեք հաստատուած չէր այդ երկրին մէջ զանազան ազգերու յեղափոխութեանց պատճառաւ: Խաղաղութիւնը հոն կրնար հաստատուիլ միայն տարբեր տարրերու գոհացում արուելով» **):

Ապա պատկերացնելէ յետոյ ապագային

*) Georgia and the War, էջ 40—41.

**) Ibid, էջ 42.

առևտաց վերադարձը այն պարագային, երբ կովկասեան ժողովուրդները գոհ չմնան, կըսէ. «Թիւրքերու կողմէն բնակչութեան համաձայնութեան հակառակ բռնի գրաւումը ամենէն աղէտալի հետևանքները պիտի ունենայ Արևելքի համար: Ուրեմն, թիւրքերը պէտք է որ այս տեսակ մտածումէ հրաժարին և յայտարարեն, թէ իրենք պիտի գործակցին ժողովուրդին՝ անկախ և չէզոք Կովկաս մը ստեղծելու համար: Կովկասեան անկախ պետութիւն մը կը նշանակէ խաղաղութիւն Արևելքի համար, պաշտպանութիւն թիւրքիոյ և Պարսկաստանի և վերջապէս խաղաղութիւն Կովկասի համար, որ դարերէ ի վեր խռովայոյզ գրութեան մէջ կը գտնուի» *):

Կովկասի խաղաղութիւնը թիւրք հօրդաններու, թիւրք ջարդարարներու գործակցութեամբ չի կրնար ստեղծուիլ: Օսմանեան թիւրքը իր պատմութեան ընթացքին խաղաղ զարգացումի ու յառաջդիմութեան և ոչ մէկ շրջան ունեցած է: Անոր պատմութիւնը արիւնի, կոտորածի ու աւերումի պատմութիւն է. այդ կրնան վկայել ոչ միայն հայերը, յոյները, սերբերը, բուլգարները, ուսմէնները, սիւրիացիները, ա-

*) Ibid, էջ 43.

ըրաները և ուրիշ ցեղեր, այլ նոյն ինքն վրացիները՝ իրենց պատմութեամբ ու իրենց անցեալով, ի՞նչ բան կը դրդէ վրացիին, թող ըլլայ մինչև իսկ մէկ վրացիին անգամ, վստահելու ու հաւատալու թիւրքի գործակցութեանը ու հաւատարմութեանը:

Օսմանցի թիւրքը օգտակար չէ եղած, հաւատարիմ չէ գտնուած իր իսկ ժողովուրդին անգամ, ինչպէս կըլլայ, որ ան վրացիին «աղատութեան» ու բարօրութեան համար մտածէ: Բաղդատեցէջ անգամ մը Անատուրի թիւրքը Կովկասի թիւրքին հետ և այն առին պիտի կրնաք համոզում գոյացնել, թէ թիւրքը անկարող, ուրեմն անարժան է կառավարելու: Անատուրի թիւրքը թշուառ, անօթի ու տգէտ է, գուրկ մշակոյթի հետ արտայայտութենէ: Իր գոյութիւնը տարիներէ ի վեր քարշ տուած է կառավարութեան թոյլատուութեամբ պարբերական շարգերով ու թալաններով: Իր կեանքի պայմանները այնքան աննպաստ եղած են, որ թիւրքը Փոքր Ասիոյ մէջ իր հաստատումէն ի վեր ոչ միայն չէ աճած, այլ և նուազած է, իսկ մտաւորապէս բթացած ու ունէ վերածնունդ բացարձակապէս անյուսալի է:

Ասղլիացի յայտնի գիտնական պրօֆ. Ռամսէ, որ տարիներով Կօնիա ապրած է

և շատ մօտէն կը ճանչնայ թիւրքը ցեղը, ասկէ քանի մը տարիներ առաջ տողերս գրողին կըսէր. «Թիւրքը իր բարոյական ու ընտանեկան կեանքով այնքան ողբալի վիճակ մը կը ներկայացնէ, որ դատապարտուած է անհետանալու Փոքր Ասիայէն»: Հալէպի գերմանական կայսերական վարժարանի ուսուցիչ պրօֆ. դօքտ. Մարտին Նիէպաթ անցեալ տարի (1916) գերման կառավարութեան ղրկած իր տեղեկագրին մէջ կը գրէ թիւրքերու մասին. «Թիւրքերը թիւրքիա ապրող ցեղերու մէջ ընդունակութեան տեսակէտով ամենէն ստորին աստիճանի վրայ կը գտնուին. անոնք բնակչութեան փոքրամասնութիւն կը կազմեն և անսամանօրէն նուազ կըթուած են, քան մինչև իսկ արաբները: Ո՛ր կրնաք գտնել դուք թիւրքական վաճառականութիւնը, թիւրքական արհեստը, ճարտարարուեստը, թիւրքական գիտութիւնը: Մինչև իսկ իրենց օրէնքները, իրենց կրօնը, իրենց հպատակ աւրաբներէն: Մենք ուսուցիչներս, որոնք տարիներէ ի վեր ուսուցած ենք յոյներուն, հայերուն, արաբներուն և թիւրքերուն թիւրքիոյ մէջ, չենք կրնար ուրիշ դատողութիւն ունենալ, եթէ ոչ յայտարարել թէ՛ մեր աշակերտներուն մէջ ամենէն նուազ

աւսումնասէրը և ամենէն ապիկարը եղած են
թիւրքերը: Երբ կը լսենք, թէ թիւրք մը
յաջողած է ունէ բանի մէջ, վստահ ենք թէ
այն թիւրք համարածը կամ չերբէզէ, կամ
ալքանացի և կամ իր երակներուն մէջ
բուլքաւ արիւն ունեցող թիւրք: Իմ անձ-
նական փորձառութեամբ համոզուած եմ, թէ
երբեք թիւրքը չպիտի կրնայ վաճառակա-
նութեան, ճարտարարուեստի և կամ գի-
տութեան մէջ բան մը կատարել, բան մը
արտադրել^{*)}:

Այս խօսքերը գրուած են թիւրքիայէն
այս պատերազմին ընթացքին, ուղղուած
են գերման կառավարութեան և կը կրեն
գերման պրօֆեսորի մը ստորագրութիւնը:
Մեր վրացի հեղինակը ու իր կուսակիցները,
որ գերմանացիները իրենց «վարպետներն»
անուանած էին, հիմա թող լսեն իրենց
վարպետներէն մէկուն կարծիքը ու ապա
թող եղբայրանան թիւրք ցեղին հետ:

Ուրիշ կէտ մըն ալ: Կրնան մեզի ըսել
թէ ինչո՞ւ թիւրքերն ու թաթարները Կով-
կասի մէջ անհամեմատ աւելի տնտեսապէս
ու մտաւորապէս զերազանցած են, քան
անկախ ու տիրապետող թիւրքին՝ թիւրք

բնակչութենէն: Հոս Կովկասի մէջ թիւրք
զրամատէրեր կան, ճարտարարուեստի
ձեռնարկուններ կան, վաճառականներ, մը-
տաւորականներ. իսկ անդին թիւրքիոյ մէջ
և ոչ իսկ մէկ հատ: Պոլսոյ՝ թիւրքիոյ մայ-
րաքաղաքի ամենախոշոր թիւրք մտաւորա-
կանը Բագուէն գացած է և ոտս լեզուն
թիւրքերէնէն աւելի լաւ գիտէ:

Կովկասի թաթարները կամ թիւրքերը,
որոնք համաձայնած էին վրացիներու հետ
միացած ազատամբութեան դրօշը պարզելու,
տարակոյս չկայ թէ առաջնորդուած էին ոչ
ազատական յեղափոխական իդէալներէ և
ոչ ալ ցանկացող էին վրացի քրիստոնեա-
ներու անկախութեան. անոնք պարզապէս
տոգորուած էին համաթուրանական իդէա-
լով և կամ աւելի շիտակ՝ վարձուած գեր-
ման գործակալ-լրտեսէն, որ պատերազմին
առաջին օրէն թագնուած կը մնայ Կովկասի
մէջ: Մենք գիտենք, որ Կովկասի գիւղա-
ցիութիւնը իր մտաւոր մակարդակով չի
կրնար քաղաքական իդէալ մը ներկայացնել
և անտարակոյս անգիտակ է իր շուրջ կա-
տարուող իրողութեանց. սակայն չենք կըր-
նար ծածկել բոլոր այն դաւաճանները,
որոնք փոքր ազգի մը գոյութեան դէմ գա-
ւեցին, ոտս հայրենիքի զինուորական
գաղտնիքները մտնեցին թշնամիներուն,

^{*)} «The New Armenia», New-York, էջ
223, 1917.

խոովարարի զերի մէջ մտան, աւագակութիւններ պաշտպանեցին և մինչև իսկ մարդասպան ու պետական դաւաճան քիւրդերու պաշտպան կանգնեցան: Այս պատմութիւնն ալ պիտի գրուի ուշ կամ կանուխ:

Ե.

ՎՐԱՅԻՆՆԵՐԸ ԵՒ ՀԱՅՆԵՐԸ

Հայ դպրոցական պատանին, մինչև իսկ սահմանէն անդին՝ Կովկասէն հեռու, իր մանկութեան օրերուն իր հայոց պատմութեան դասէն կը սովորի համակրել վրաց ցեղին, եթէ վրացի անհատ մը իսկ տեսած չըլլայ: Հայոց պատմութիւնը մեզ կը ներկայացնէ վրացին որպէս ցեղակից, կրօնանից և դաշնակից: Միևնոյն երկնքի տակ ապրած, միևնոյն թշնամիներուն դէմ կըստուած և մէկուն դժբաղդութիւնը միւսին դժբաղդութիւնը դարձած: Չեմ կարծեր թէ գտնուին երկու ուրիշ ազգեր, որոնց պատմութիւնը այնքան սերտ, այնքան նոյնանման ըլլայ՝ որքան հայունն ու վրացիինը: Եթէ մէկ-երկու կռիւներ տեղի ունեցած են այս երկու ցեղերու միջև, անոնք աւելի քաղաքային պատերազմի բնոյթ ունին, ճիշդ այն կռիւներուն նման՝ որ հայ ցեղի զանազան հատուածներ իրենց ա-

ռանձին թագաւորութիւններով կամ նախարարութեամբ մղած են իրարու դէմ: Փոխադարձ իրարակոչումն ինքնին կը ցուցնէ թէ որքան սերտ յարաբերութեան մէջ գտնուած են այս երկու եղբայր ազգերը: Հայերը վրացիներուն կանուանեն Վիրք (վերինները), իսկ անոնք մեզ կանուանեն Հարաւայինք (սօսեխի):

Այս երկու ազգերու եղբայրակցութիւնը գրեթէ միշտ անաղարտ մնացած է մինչև վերջին տասնեակ տարիները: Անցեալները հայ կրթական գործիչ մը, որ թիֆլիս ծնած է, ինծի կըսէր. «Քսանհինգ տարի առաջ, երբ աշակերտ էի Ներսիսեան վարժարանի մէջ, հայ ու վրացի միևնոյն էին: Հայը վրացերէն կը խօսէր, իսկ վրացին հայերէն. իսկ հիմա չեմ հասկնար, թէ ինչո՞ւ այսքան խորթ յարաբերութիւններ կան և մինչև իսկ թշնամական վիրաբերմունք կը տեսնենք մեր և անոնց միջև: Տարակոյտ չկայ, թէ հայ-վրացական յարաբերութեանց ցրտացումը յառաջացած է տնտեսական պատճառներէ, հայ կենսունակ դրամատիրութեան զորդացմամբ վրաց մեծ կալուածատիրութիւնը սկսած է շարունակաբար անդի տալ մրցումի առաքելդէն: Այս խնդիրը շատ ձեռնհասօրէն ուսումնասիրած ու պարզաբանած է հայ տա-

զանգաւոր տնտեսագէտ Բ. Իշխանեան, որուն տուեալներն ու փաստերը աւելի քան համոզեցուցիչ են *)։ Միևնոյն ատեն չմոռնանք, որ այս տնտեսական իրողութիւնը առիթ ընծայած է խռովարարներու, քաղաքական գործակալներու և այս պատերազմին ընթացքին մասնաւորապէս թիւրքո-գերման լրտեսներու ձեռքին՝ ատելութեան որոմ ցանկու և թշնամանք ստեղծելու հայուն ու վրացիին միջև։

Որքան ալ վրացի մեծ կալուածատէրն ու անոր պաշտպան տեսաբանը դառն հակակրօնութիւն մը ունենան հայ դրամատիրութեան հանդէպ, բնաւ տարակոյս չկայ թէ անդին վրացի գիւղացին, վրացի աշխատաւորը, մտաւորականն ու քաղքենին կը մնան իրենց ստուար մեծամասնութեամբ իրենց հայ դրացիներուն, հայ վիճակակիցներուն բարեկամն ու համակիրը։ Ան ի՞նչ պատճառ կայ որ այս երկու ժողովուրդները՝ տա՛ ջանքի ու աշխատանքի մերձաւորները իրարամերժ ըլլան, զիրար հալածեն ու իրարու դէմ դաւեն։ Եթէ կացութիւնը չէ այն, ինչ որ իրականութիւնն ու երկու եղբայր ցեղերու շահը կը պահանջէ, պատճառ մասամբ հայերն ալ են։ Թիֆլիս,

*) Տես Բ. Իշխանեան, «Հայ-վրացական պրօբլեմը», Թիֆլիս, 1914 թ.

որ վրացի ու հայ մտաւորականութեան կեդրոնն է, հոս ու հոն կան դրացիական յարաբերութիւններ։ Հայց վրացիին բարեկամ է առանձնապէս, սակայն հաւաքաքար և սչ մէկ գործակցութիւն և սչ մէկ հայ-վրացիական ընկերակցութիւն։ Չեմ հասկընար. ինչո՞ւ չկազմել հայ վրացական մարմին մը կամ, խորհուրդ, մը որ իրեն ծրագիր ընտրէր մասնուի ու խօսքի միջոցաւ «անի-մաստօրէն» խռոված երկու եղբայր ազգերը իրարու մերձեցնելու։ Թող հայերէնի թարգմանութիւն բոլոր վրացի պատմաբանները և վրացիներն՝ հայ պատմաբանները՝ երկու լեզուներուն ծանօթ բանասէր մը մարդկային գեղեցիկ ծառայութիւն մը մատուցած պիտի ըլլար՝ եթէ պատրաստէր և հրատարակութեան տար «հայ-վրացիական յարաբերութեանց անցեալն ու ներկան»։ Այս օւղղութեամբ աշխատութիւնը զնահաւելի ծառայութիւն մի պիտի ըլլար երկու ազգերուն և մասնաւորապէս հովկասի լսողադ բարգաւաճման գործին։

Թիւրքիոյ համաշխարհային պատերազմին մասնակցութենէն յետոյ սաբասփի ու կոտորածի շրջան մը սկսաւ Թիւրքիոյ քրիստոնեայ բնակչութեան և մասնաւորապէս հայ ազգի համար։ Նախ Թրակիոյ յայտնի հալածանքան իրենց բնավայրէն և ապա

Փոքր-Ասիոյ ու Հայաստանի հայութիւնը տարագրուեցաւ դէպի անապատ և անոր ճամբաներուն վրայ բանտէն արձակուած աւազակներ ու մարդասպաններ սպասեցին սպաննելու, ջարդելու և ոչնչացնելու երկրին ամենէն կենսունակ տարրը, որովհետեւ այդ կը պահանջէր համազերմանականութիւնը և համաթուրանականութիւնը: Հայուն մարտիրոսացման պատմութիւնը ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհը ցնցեց. և թիչ չէր անոնց թիւը Աւստրիոյ և Գերմանիոյ մէջ, որոնք սոսկումով իմացան պատմութեան մէջ չլսուած այս ահաւոր ոճիրը: Հայութեան մէկ մասն ալ ապաստանեցաւ Կովկաս:

Նւերոպոլէն, Ամերիկայէն և աշխարհի ամեն խորերէն զայրոյթի ու բողոքի ձայներ բարձրացան, եղբայրական օգնութիւններ հասան, սակայն հայուն դրացին, ազգային գոյութեան բաղդակից վրացին և ճէկ կերպով արտայայտուեցաւ այս դժբաղդութեան օրերուն: Իմացած եմ որ դանուած են վրացի սպաներ, որոնք հայ մանուկներու, հայ կիներու կեանքը փրկած են և եղբայրական վերաբերմունք ցուցուցած զբաւուած վայրերու հայութեան հանգէպ, դանուած են վրացիներ, որոնք անհատապէս օգնած են փախստա-

կաններու. սակայն կը յայտարարուի թէ, ճչ մի հաւաքական ցոյց, ճչ մի եղբայրական օգնութիւն չցուցուցին անոնք: Ընդհակառակն գանուեցան վրացական թերթեր, որոնք կարգ մը թաթարներու հետ միացած՝ Թիւրքիայէն փախստական հայութիւնը Կովկասէն վտարելու առաջարկը մէջ տեղ դրին: Գերմանո-թիւրք գործակալ լրտեսին ծրագրին էր այդ, վերջին հաշուածը տալու հայութեան այս գժբաղդ բեկորներուն:

Յետոյ, բաւական չէին Կովկասի մէջ այս հայահալած քաղաքականութեան երևոյթները, Նւրոպոլի մէջ ալ երբ ամբողջ արտասահմանեան մամուլը վշտակցութեան ու համակրանաց տողեր կը նուիրէր հայութեան՝ իր աղէտի օրերուն, վրացական հրատարակութիւն մը, որ առնուազն երեք լեզուներով լոյս կը տեսնէր, չարամիտ յայտարարութիւններ կը պարունակէր հայութեան հասցէին: «Վրաստան և պատերազմը» շրջոյկէն թարգմանելով կը ներկայացնեմ հայ ընթերցողին ուշադրութեան հետեւեալը.

«Կովկասի բնակչութեան կարևոր տարրերու մէջ չորրորդ տեղը կը բռնեն հայերը: Դժուար է պարզօրէն խօսիլ այս ժողովուրդի մասին, որովհետեւ յայտնուած ճշ-

մարտութիւնը պիտի վերագրուի թշնամու-
կան ոգիի: Շիտակ է թէ հայերը իրենց
առաջնութեան ընթացքին անսահման առ-
աւելանքներ կրած են, մասնաւորապէս
այն ատենէն սկսեալ, երբ կոշտնցնելով ի-
րենց անկախութիւնը ենթարկուեցան օտար
լուծի: Շիտակ է թէ անոնք ստիպուած են
եղեր երկերես դեր մը կատարել, որպէս
քարեկամ ռուսներու և միլենոյն ժամանակ
թիւրքերու, քանի որ անոնք ցրուած կը
բնակին երկու երկիրներու մէջ ալ: Եւ վեր-
ջապէս, ճիշդ է նաև թէ անոնք աշխատա-
մէր ժողովուրդ մըն են, առևտուրի մէջ
արպիկ, և շատ պարագաներու մտացի:
Այս տեսակէտով անոնք արժանի են մեր
լիակատար համակրանքին ու յարգանքին:
Բայց ատիկա ճշմարտութեան մէկ կողմն է
միայն, որով չենք սահմանափակեր մեր
խորհրդածութիւնը, երբ ի նկատի պիտի
առնենք ժողովուրդ մը, որ կոչուած է իբ-
րեւանակցութիւնն ունենալ Կովկասի պէս
ընդարձակ երկրի մը ապագային տնօրինելի
կեանքին մէջ:

«Այս պարագային պէտք է ըսել ամբողջ
ճշմարտութիւնը, թէ և ան տհաճելի ըլլար:
Կովկասի հայերը կը հաշուուին մօտաւորա-
պէս մէկ միլիօն, բայց անոնք որոշ սահ-
մաններու մէջ ապրող, մէկ տեղ խտացած

բնակչութիւն չեն կազմեր: Անոնք ցրուած
են ամբողջ Կովկասի մէջ: Ի բաց առեալ
հարաւային փոքրիկ շրջանակէ մը՝ և ոչ
մէկ տեղ կապրին իրենց պատմական հողին
վրայ, այլ օտար տարրեր են բնիկներու մէջ
հաստատուած: Գրեթէ 200,000 հայեր կը
բնակին Վրաստանի մէջ, ասոնց մեծագոյն
մասը Արևելեան Վրաստանի քաղաքներու և
մասնաւորապէս Թիֆլիսի մէջ: Մինչև իսկ
անոնք Վրաստանի Զաւախէթի նահանգի
գիւղական բնակչութեան մեծամասնութիւնը
կը կազմեն, շնորհիւ ռուսական քաղաքա-
կանութեան, որոնք ԺԹ. դարու սկիզբնե-
րուն հայկական գաղթականութիւններ հաս-
տատեցին Վրաստանի մէջ, ռուս-թիւրքա-
կան պատերազմին ատեն հայոց կատարած
ծառայութեան ի վարձատրութիւն: Հայու-
թեան մնացեալ մասը կապրի խառնուած
թաթար բնակչութեան հետ և ոչ մէկ տեղ
վճռական մեծամասնութիւն չի կազմեր, ոչ
իսկ իսկական պատմական Հայաստանի
մէջ. օրինակի համար՝ Երևանի կուսակալու-
թեան մէջ հազիւ թէ անոնք աւելի ըլլան
մահմեդական բնակչութենէն: Ուրիշ ամեն
տեղ Կովկասի մէջ բնակչութեան փոքրա-
մասնութիւնը կը կազմեն:

«Շիտակ է թէ հայերը բազմաթիւ են զա-
նազան քաղաքներու և մասնաւորապէս Թիֆ-

լիսի մէջ, բայց անոնց կատարած դերը շատ կը նմանի հրէաներուն կատարած դերին Լեհաստանի մէջ, օրինակի համար Վարշավայի մէջ: Այն դիրքը, զոր հայերը կը գրաւեն Կովկասի մէջ, որու մասին իրենք ալ շատ տրամադիր չեն խօսելու, իրաւունք չի տար իրենց քաղաքական ամբողջութիւն մը կազմելու մասին մտածել կամ ձգտիլ հողային ինքնօրինութեան: Այս պարագան է, որ անոնց նախանձը լարած է Կովկասի միւս ժողովուրդներու և մասնաւորապէս վրացիներու դէմ, որոնք ի նկատի աւանելով բնակչութիւնը՝ ի վիճակի են կազմելու անկախ պետութիւն մը:

Ասկէ զատ, հայերը գրազած են գլխաւորաբար առևտուրով և վաշխառութեամբ, և ուր որ ալ գտնուին, գիւղերու թէ քաղաքներու մէջ, կը շահագործեն Կովկասի բնակչութիւնը վայրագ կերպով: Այն մեծ գրամագլուխները, զորս հայերը կը շահագործեն Կովկասի մէջ, կը պատկանին մեծ մասամբ եւրոպացիներուն: Այս է պատճառ, թէ ինչո՞ւ Կովկասի մէջ այնքան առուած են հայերը: Այն համակրութիւնը, որ շատ մը հայեր կը ցուցադրեն ուսանելու հանդէպ, աւելի վարկարեկած է դիրենք: Քանի որ անոնք ունէ հողամասի մէջ ամփոփուած բնակչութիւն չունենալուն համար ի վի-

ձակի չեն հողային ինքնօրինութեան ձգտելու, կը գոհանան ուսանելու անոնց ըրած պատահական զիջումներէն: Օրինակի համար, երբ 1904-ին ուսանելը բռնօրէն գրաւեցին անոնց եկեղեցական կալուածները, ժողովուրդի և կղերականութեան բողոքի վրայ ետ վերադարձուցին զանոնք: Եւ յետոյ, հայերը միշտ հակառակ են ուրիշ ժողովուրդներու և մասնաւորապէս վրացիներու ինքնօրինութեան ձգտումին, որովհետեւ կը նախընտրեն առևտրական իշխանութիւնը, որ իրենց աւելի կարելիութիւններ կընծայէ կողոպտելու իրենց գրացիները:

«Այն հաստատումը, զոր հայերը տարածած են ամբողջ Եւրոպայի մէջ, թէ իրենք Կովկասի քաղաքակրթիչ տարրը կը կազմեն, չի համապատասխաներ իրականութեան, չի համապատասխաներ իրականութեան, ինչպէս քաջ ծանօթ է անոնց, որոնք ունէ յարաբերութիւն ունեցած են այդ երկրին հետ: Օտար առևտրականներ երբեք չեն կրնար ունէ քաղաքակրթիչ դեր կատարել այն ժողովուրդի մէջ, որուն մշակոյթը աւելի բարձր է: Կովկասի միւս ժողովուրդներն ալ ունին իրենց առևտրականներն ու վաշխառուները, բայց անոնք առաջին պարագային աւելի եւրոպական են և երկրորդ պարագային սակաւաթիւ:

«Հայ աշխատաւորի տնտեսական և մտա-

և որ վիճակը թէ քաղաքներու և թէ գիւղերու մէջ անտարակոյս աւելի ստորին է, քան օրինակի համար վրացիին: Իսկ գալով հայոց ազգային մշակոյթին ընդհանրապէս, իրենց գրականութիւնը, օրինակի համար, որ զարդացած է ժԹ. դարուն կովկասեան բարբառով, չի կրնար բաղդատուիլ արդի վրացական գրականութեան հետ, որ հինաւորաց առաջին դարերէն սկսեալ շարունակական զարգացման արդիւնք է:

Ռուսները կը գործածեն հայերը որպէս գործիք կովկասի մէջ ազգային շարժումներու դէմ: Հայոց կապակցութիւնը ռուս կառավարութեան հետ շատ հին է: Նախ ռուսները զանոնք գործածեցին թիւրքերուն դէմ, հիմա կարելիութեան սահմանին մէջ անոնք կը գործածեն ոչ միայն թիւրքերու, այլ և վրացիներու և կովկասեան միւս ժողովուրդներու դէմ: Հայերը չմասնակցեցան 1904-ի և 1905-ի յեղափոխութեան, թէև անոնք արտասահմանի մէջ լուր տարածեցին, թէ իրենք եղած են շարժումին իսկական առաջնորդները: Այսուհանդերձ, անոնք կուզէին ցուցնել թէ իրենք համեմատելի են վրացիներու հետ, սակայն այս ամբողջը սահմանափակուեցաւ իրենց խումբերու պոռոտ թափօրներով Թիֆլիսի և Բաքուի փողոցներուն մէջ:

Ճարակոյս չկայ թէ ռուսները պատճառ դարձան հայ-թաթարական կոտորածներուն Բաքուի, Գանձակի և մինչև իսկ Թիֆլիսի մէջ, և այս եղբայրասպան կոտորածները ինքզինքնին հռչակաւոր դարձուցին: Հայերը սովորութիւն ունին այդպիսի կոտորածները անուանելու յեղափոխութիւն, բայց այս բաները կապ չունին յեղափոխութեան հետ, և Թիֆլիսի մէջ վրացի յեղափոխականներու միջամտութիւնը միայն վերջ դրաւ շարդին: Եւ երբ վերջէն վրաց բալոր յեղափոխական կուսակցութիւնները խորհրդակցութեան եկան, որոշելու համար թէ պէտք է շարունակեն իրենց ջանքերը թէ ոչ, հայ կուսակցութիւնը ի դարմանս ամենուն յայտարարեց, թէ Ռուսիա իրենց գործունէութեան շրջանէն դուրս է: Միևնոյն ժամանակ անոնք վրաստանի, Ռուսիոյ և Եւրոպայի մէջ կազմեցին կուսակցութիւն մը, որ ինքզինք ընկերվարական կանոնանէր և ռուսական ընկերվարական կուսակցութիւններու հետ խորհրդակցութեանց մասնակցեցաւ ընդհանուր ծրագիր մշակելու համար:

Ճարեբաղդաբար վերջէն այս կուսակցութիւնները հասկցան, որ այսպէս կոչուած հայ ընկերվարական կուսակցութիւնը պարզ խաբէութիւն մըն էր և այսօր ոչ ոք կը

ձանջնայ այս հայ կուսակցութիւնը (Դաշ-
նակցութիւնը) որպէս ընկերակազմական, նոյն-
իսկ ինքն ալ դադարած է ինքզինքն այդպէս
կոչելէ: Մէկ խօսքով, իրենց Կովկասի մէջ
գրաւած տնտեսական մասնաւոր դիրքին,
իրենց ազգային ետասիրութեան—որով ոչ
մէկ ուրիշ ազգի քաղաքական իրաւունքները
կուզեն ձանջնալ—և ուսական տիրա-
պետութեան հետ իրենց ունեցած կապակ-
ցութեան պատճառաւ հաշիւը հակակրօնի
գարձած են երկրի ուրիշ բնակիչներուն:

«Այս պատերազմի ընթացքին անգամ
մըն ալ հայերը ցուցուցին իրենց դաւաճա-
նութիւնը. այսու ամենայնիւ երբ Կովկասը
ազատի, անոնք իրենց դերն ունին կատա-
րելիք երկրի քաղաքական կազմակերպու-
թեան մէջ. այս պատճառաւ է ահա որ մենք
ուշադրութիւն տուինք Կովկասի այս չոր-
րորդ տարրին»:

Այս ամբաստանութիւնները, որոնք շատ
անգամ յեղեղուած են Թիֆլիսի վրաց մա-
մուլի մէջ, անշուշտ հայերը կարդացած են
շատ պաշարիւնութեամբ, որովհետեւ ատոնք
հիմնուած չեն ոչ զիտութեան, ոչ փաստի և
ոչ ալ իրականութեան վրայ:

Այդ ամբաստանութիւնները ջրել մի ան-
գամ ընդ միշտ աւելորդ է, սակայն մէկ կէտ
կուզէի որ յստակօրէն հասկնային վրացիները

թէ՝ ոչ մէկ հայ անհատ, ոչ մէկ հայ խմ-
բակցութիւն հակառակ է վրաց ազգի ազ-
գային, քաղաքական ու մտաւորական սահ-
մանումին ու զարգացումին իր լայն առու-
մով: Ընդհակառակն՝ ինքնօրէն, բարդաւաճ
ու կազմակերպուած վրաստան մը անհրաժեշտ
է նոյնիսկ հայ ազգի գոյութեան համար:
Վրացին միակ տարրն է, որ իր ցեղական
ու քաղաքակրթական հաստատութիւններով
կրնայ միանալ, ձեռք տալ հայ ազգին՝ Կով-
կասի մէջ դարբնուող Թուրանական դաւերը
վանելու ու չէզոքացնելու համար:

Իսկ փոխադարձաբար վրաստանի ինք-
նորոյն գոյութեան համար ալ անհրաժեշտ
է հայուն գոյութիւնը: Հայը իր վաճառա-
կանական և կամ ճարտարարուեստական
ձեռնարկներուն համար բնաւ պէտք չունի
վրաց ինքնօրէնութեան հակառակելու, «որ-
վրաց ինքնօրէնութեան հակառակելու, «որ-
պէս զի ան վայելելով ուսական հովանա-
ւորութիւնը՝ կարենայ ազատօրէն կողոպտել
իր դրացիները». հայը եւրոպական իմաս-
տով վաճառական է և իր կարողու-
թիւնը, իր ընդունակութիւնը պա-
տուաւորաբար ցուցուցած է Լոնդոնի, Ման-
չէսթըրի, Նիւ-Եօրքի, Պարիզի և այլ հրա-
պարակներու վրայ: Կ. Պոլսոյ մէջ եթէ հայ
վաճառականութիւնը առաջնակարգ դիրք
կը գրաւէր, չէք կրնար ըսել թէ հոն ալ

հիմնուած էր «հովանաւորութեանց» վրայ. ընդհակառակն գիտէք թէ ի՞նչ հալածանքներու ենթարկուած էր հայը թիւրքերոյ մէջ:

Եթէ հայը իր բուն հայրենիքի՝ Հայաստանի մէջ հաստատուի, եթէ մի անգամ ընդ միշտ ձերջ գտնէ թիւրքական մարդախոշոջ քաղաքականութիւնը—ինչ որ վստահ ենք, թէ հաշտութենէն յետոյ պիտի գայ այդ օրը,—այն ատեն թող վրացիները լաւ ուշադրութեան առնեն, թէ հայերը, ըլլան դրամատէր թէ արհեստաւոր, պիտի նախընտրեն երթալ ու օգտուիլ իրենց պատմական հայրենիքի բնական հարստութիւններէն, ուր ամերիկեան դրամագլուխը պիտի գայ նոր ասպարէզներ բանալու կենսունակ ու աշխատող ժողովուրդի մը համար:

Այն ատեն հայը չպիտի ուզէր մնալ որպէս գաղթական վրաստանի մէջ և եղբայրաբար իր տեղը պիտի տար նորածիլ վերապտանին:

Յետոյ վանէն ու կարինէն դէպի հարաւ-արեւմուտք տարածուող հայ աշխարհ մը մշտապէս ապահովութեան պատուանդան պիտի ըլլայ վրաստանի համար: Մինչ հայութեան ջնջումով, Հայաստանի կործանումով, վրաստանը, որ փոքրիկ ազգ մըն է, նոր զոհ մը պիտի դառնայ՝ անցեա-

լի նման՝ թուրքական ջարդարարներու ձեռքին: Միթէ պատմութիւնն ալ այդ չի ցուցներ. որքան ատեն Հայաստան կար, այնքան ատեն վրաստան զօրաւոր էր: Հայաստանի կործանումէն յետոյ, վրաստանը շարունակաբար տկարացաւ, մինչև բոլորովին կորսնցուց իր անկախութիւնը:

Եթէ կուզէք օր երկու ազգերն ալ իրենց անհատական ազգային գոյութիւնը պահեն ու իրենց մշակոյթը զարգացնեն, ձեռք տուէք իրարու: Հայուն շահը վրացիին շահն է և վրացիին շահը հայունը. այս պէտք է ըլլայ կովկասեան այս երկու կենսունակ ժողովուրդներու նշանաբանը:

2.

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ

Տաբակոյս չկայ թէ վրաստանը արդար իրաւունք ունի պահանջելու, որ բռնօրէն խլուած իր ազգային հաստատութիւնները վերահաստատուին: Վրաստանը ինքզինք պարսկական վայրագ յարձակումներէն ու ոտնաձգութիւններէն փրկելու համար իր ազատ կամքով Ռուսիոյ դիմած ու անոր հովանաւորութիւնը ինքըն է: Դաշնադրութեամբ մը, երկու կողմերու համաձայնութեամբ, վրաստանը մտած է Ռուսաստանի գերիշ-

խանութեան ներքե՝ պահելով իր ինքնօրէնութիւնը: Այդ դաշնադրութիւնը մինչև այսօր ալ կը պահէ իր ոյժը միջազգային օրէնքով, հրովհետեւ զայն ջնջող ոճէ գործողութիւն տեղի ունեցած չէ:

Ընթերցողին հետաքրքրութիւնը գոհացնելու համար, հոս կուտանք Ռուսիոյ և Վրաստանի միջև կնքուած երկու դաշնագրութեանց պատճէնները *):

Ա.

ԴԱՇՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԿԵՐՈՒԱԾ ՎՐԱՍՏԱՆԻ
ԹԱԳԱՒՈՐ ՀԵՐԱԿԼԵՍԻ ԵՒ ՌՈՒՄԻՆՅ
ԿԱՅՍՐՈՒՀԻ ԿԱՏԱՐԻՆԷ Բ. Ի ՄԻՋՆԻ

Յօդ. I. Այսուհետեւ Հերակլէս այլ ևս չպիտի կոչուի Վրաստանի վալի», որպէս վասալ Պարսկաստանի, բայց որպէս քրիստոնեայ և Ռուսիոյ դաշնակից պիտի ստանձնէ Վրաստանի ցար» տիտղոսը: Այս տիտղոսը, իրեն պատկանող բոլոր իրաւունքներով և իշխանութեամբ, Ռուսիոյ կողմէն մշտնջենապէս տրուած է իրեն և իր անհանաւոր յաջորդներուն:

Յօդ. II. Այն երկիրները, որ նախապէս կը պատկանէին Վրաստանին, որոնք հիմա թիւրքերու, պարսիկներու և լեզգիներու,

*) Տես սուսական օրէնաց հաւաքածոյ հատ. XXI.

սեփականութիւն են, ինչպէս Սաստաբազօ, Ռանի, Մօվաբանի, Ախալցիխէ, Զաւախէթի, Լիվանա, Աշարա, Նուխա, Շէքի, Շիրվան և միւս տեղերը, երբ պատեհութիւն ներկայանայ՝ ետ պիտի առնուին և պիտի համարուին Վրաստանի ամբողջական մասը:

Յօդ. III. Ցարի (թագաւորի) մահուանէն յետոյ, պաշտօնաւարութեան իրաւունքը Ռուսիոյ կը պատկանի, որ թագը պիտի տայ անդրանիկ զաւակին:

Յօդ. IV. Եթէ պարսկական կամ թիւրքական զեսպան մը թիֆլիսի պալատը գայ գաղտնի յանձնարարութեամբ, ցարը պարտաւոր է եղելութիւնը տեղեկագրել Ռուսիոյ և անկէ անօրինութիւն ստանալէ առաջ պատասխան չտալ:

Յօդ. V. Մնայուն զեսպան մը պիտի բնակի Սէն-Պետերբուրգ, որպէս Հէրակլէս ցարի մշտական ներկայացուցիչ: Անկարեւոր կը համարուի, որ Ռուսիա իր կողմէն ներկայացուցիչ մը պահէ Վրաստանի մէջ:

Յօդ. VI. Վրաստանի բոլոր հարկերն և եկամուտները—գրամ, ցորեն, գինի և այլն—այսուհետեւ կը պատկանին տարածերժօրէն ցարին. Ռուսիա իրաւունք չունի ոճէ պահանջ ունենալու անոնցմէ:

Յօդ. VII. Պետութեան մէջ ըլլալիք բարձրագոյն պաշտօններու բաշխման—օրինակի

համար սերդարի (բանակի ընդհ. հրամանատար) — ցարը միայն ձեռն համար ընտրութիւնը կիմացնէ ռուսական կառավարութեան. Ռուսիա մերժելու իրաւունք չունի:

Յօդ. VIII. Վրաստանի պատրիարքը կամ կաթողիկոսը Ռուսաստանի արքեպիսկոպոսութեանց մէջ ութերորդը պիտի հաշուուի, և հետեւաբար իր միւս տիտղոսներու հետ միասին պիտի կոչուի նաեւ Տօբոլսկի արքեպիսկոպոս: Ռուսիոյ սուրբ սինօդը — ինչ ձևով ալ ըլլայ — Վրաստանի յունադաւան եկեղեցիի գործերուն բնաւ չի խառնուիր:

Յօդ. IX. Թաւադի (ժողովուրդի կամ իշխաններու պետերը) և ազնաւորի (բարոններ կամ ազնուականներ), ամեն պարագայի, ռուսական նոյն տիտղոսներ կրօններուն հետ հաւասար աստիճանի վրայ պիտի նկատուին:

Յօդ. X. Այն վրացի հպատակները, որոնք կուզեն իրենց ընտանիքներով Ռուսիա հաստատուիլ, ազատ են. և միւս կողմէն՝ ռուսներն ալ իրաւունք պիտի ունենան հաստատուելու Վրաստանի մէջ. Այսու ամենայնիւ, ոչ ոքի արգելուած է ժխտել իր բնակութիւնը և վերադառնալ: Մէկ կամ միւս իշխանութեան գասալիք անհատները կամ զինուորները պիտի յանձնուին իրարու

փոխադարձաբար: Թիւրքիոյ հետ պատերազմի պարագային վրաց կամ ռուսաց հեղատակներ, որոնք թշնամու ծառայութեան մէջ գտնուելով եթէ գերի առնուին, պիտի յանձնուին վրաց ցարին կամ ռուս կառավարութեան ըստ պարագային:

Յօդ. XI. Վրաստանի մէջ առևտուրով զբաղող ռուս վաճառականները հաւասար իրաւունքներ պէտք է վայելեն, և նոյնպէս փոխադարձաբար: Երկու հրկիրներու մէջ ալ սնունք ընդհանուր օրինաց ենթակայ են:

Յօդ. XII. Հոս հաստատուած կարգադրութիւնները կրնան փոփոխուիլ անհրաժեշտ նկատուելու պարագային՝ պայմանադիր երկու կողմերու համաձայնութեամբ:

Յօդ. XIII. Վերոյիշեալ պայմանները պիտի ստորագրուին վեց ամսուան ժողովէ յետոյ:

Ստորագրուած ու փոխանակուած Գէորգիէվսք բերդ 24 յուլիսի 1783 ամի:

Ստորագրուած՝

Վասն Ռուսիոյ կայսրուհւոյ՝ Պ. Գատէմկին
Վասն Վրաստանի ցարի՝ Յովհաննէս
Բագրատիօն, Գաբուան Ճովճափաճէ:

Բ.

ԴԱՇՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ ԿԵՔՈՒԱԾ Ի ԹԻՖԼԻՍ
ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԱՓԱՌՈՒԹԻՒՆ ԿԱՅՍՐ ՊՕՂՈՍ
Ա. Ի ԵՒ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՑԱՐ ՀԵՐԱԿԼԵՍԻ ՈՐԴԻ
ԳԷՈՐԳ XII-Ի ՄԻՋԵԻ, 23 ՆՈՅԵՄԲԵՐ 1799

Յօդ. I. Նորին վեհափառութիւն, ամե-
նայն Ռուսիոյ կայսրը կը ստանձնէ իրեն և
իր բոլոր յաջորդներուն և ժառանգորդնե-
րուն համար Վրաստանի ցար տիտղոսը:

Յօդ. II. Իշխող ցարի (Վրաստանի) անդ-
րանիկ որդին, Դաւիթ, կը դառնայ Վրաս-
տանի խնամակալը (Մէժքվիարը) և այս
պատիւը պիտի փոխանցուի մշտապէս յա-
ջորդական անդրանիկ զաւակներուն:

Յօդ. III. Վրաստանի բնակիչները մինչև
տասներկու տարի տուրք չպիտի վճա-
րեն, որպէսզի անոնք ի վիճակի ըլլան շա-
տի դժբաղդ պատերազմներու և ին. հետեան-
քէն ազատիլ, և այս տասներկու տարինե-
րուն ընթացքին խնամակալը իրեն և իր
արքայական ընտանիքին համար պիտի
ստանայ 20.000 վրացական թուման:

Յօդ. IV. Ազգայի ոսկիի և արծաթի
հանքերը և Մխիթանայի պղնձի հանքերը
պիտի շահագործուին ռուսներու կողմէն,
և արդիւնքը պիտի յատկացուի նախընթաց
յօդուածով յիշուած գումարի վճարումին:

Յօդ. V. Ռուսական 6000 հետեակ զօրա-
բանակ մը, մշտապէս ամբողջական թիւը
պահելով, պիտի հաստատուի Վրաստանի
մէջ: Վրացիները պիտի տան ձիաւոր զօրք
այս զօրաբանակի համար:

Յօդ. VI. Սահմաններու (Սամզղվարի)
պաշտպանութեան համար ըստ հաշիւին ուրիշ
զինուորներ ալ պիտի հայթայթուին:

Յօդ. VII. Ռուսիա երկրաչափներ պիտի
դրկէ ամրոցներու շինութեան կամ նորո-
գութեան համար, ուր որ անհրաժեշտ
նկատուի:

Յօդ. VIII. Դրամները, որ այսուհետեւ պի-
տի կտրուին Թիֆլիսի մէջ, պիտի կրեն մէկ
կողմը ռուսական և միւս կողմը վրա-
ցական զինանշան:

Յօդ. IX. Ռուսաց զինուորներու համար
պահանջուած պաշարեղէնները պէտք է
վաճառուին անոնց՝ երկրին բնակիչներուն
վաճառուած գիներով:

Յօդ. X. Երբ մարդահամար կատարուի,
պիտի ըլլայ ըստ տան (սախի) և ոչ թէ
ըստ հոգիի (սուլի):

Ստորագրութիւնք.

Վասն Ռուսիոյ՝ Ռուսոպոլչին (կոմս)
Վասն Վրաստանի՝ Ավալով, Փալավանդով
Վրաստանի վերջին թագաւոր Գէորգ Ժ.

մեծաւ Թիֆլիսի մէջ ղեկաւ. 28-ին 1800. իր
որդին Դաւիթ ըստ վերջին դաշնագրութեան
եղաւ Խնամակալ: Սակայն դաշնագրական
հաւատարմութիւնը երկար չտևեց: 1801
յունուար 28-ին Պօղոս Ա. հրովարտակով
մը յայտարարեց թէ Վրաստանի թագաւո-
րութիւնը ձուլուած է ռուսական կայսրու-
թեան մէջ: Յաջորդ կայսր Ալեքսանդր Ա.
նոյն տարի սեպտ. 15, 1801, մէկ հարուա-
ծով Վրաստանը կայսրութեան միացուց:

Ահա, ամբողջ պատմութիւնը Վրաստանի
անկախութեան դժբաղդ վերջաւորումին:
Հոս գետեղուած քարտէսը կը ցուցնէ Ռու-
սիոյ Կովկասի գրաւման թուականները. և
հոն նշանակուած են սահմանները այն Վրաս-
տանին, որ Ռուսիա իւրացուց դաշնագրու-
թեան զեղծումով: Տարակոյս չկայ թէ վը

րաց ազգը այս հարիւր տարուան ընթացքին
մէջ, իր անկախութիւնը կորսնցնելէ ի վեր,
շատ տառապանքներ տեսած, շատ հալա-
ծանքներ կրած, և այսու խոր վրդովումը
փոխուած ըլլայ դառն նախապաշարումներու.
և թերևս այդ է պատճառը որ գտնուած են
վրացիներ, որոնք ամենայնուհետևական
թէև շատ նուաստացուցիչ—փորձը ըրած են
ձեռք երկնցնելու գերմանացիներուն և մա-
նաւանդ թիւրքերուն: Բայց հիմա, երբ
Ռուսիա իր յեղափոխութեամբ խաչ կը դնէ
բոլոր ճնշումներուն և հալածանքներուն
վրայ, երբ ռուս ռամկավար ժողովուրդը
ազգերու հաւասարութեան սկզբունքի դրո-
շակը կը բարձրացնէ, երբ այլևս կը դադրի
կնուտի ու ձուլումի քաղաքականութիւնը,
սլ վրացիին ալ, հայուն ալ, միւսին ալ
անցեալը պրպանել և պատմութեան հաշիւը
տեսնել անիմաստ է: Վրացին ստացաւ իր
ազատ քաղաքացիական բոլոր իրաւունք-
ները: Իր եկեղեցին այլևս անկախ է. ոչ ոք
իր լեզուն ու իր մշակութիւնը դպելու իրա-
ւունք ունի, և տարակոյս չկայ թէ կան
տակաւին կարգ մը արդար ու իրաւացի
պահանջներ ալ, որոնց լիակատար գոհացում
պիտի տայ Սահմանադիր ժողովը: Ազատ
ու ազնիւ քաղաքացի մը արդար պահանջ-
ներու ճշմարիտ ուղին դէպի Սահմանադիր

Թիւն կուսակցութիւնը համադրւումարի հաւաքուած էր Կարինի մէջ, հոն պատասխանատու թիւըք պաշտօնեաներու կողմէն դիմումներ եղան անոնց, որ պէս զի հայերէն կամաւորական խումբեր կազմուին և Երևանի ու Գանձակի նահանգները մտնելով ապստամբութիւն առաջ բերեն Կովկասի մէջ, Կ. Պօլսոյ մէջ ալ գերման դեսպանատունէն անուղղակի բանակցութիւններ կատարուեցան դաշնակցական լիզերներու հետ միևնոյն ուղղութեամբ: Թալէաթ բէյ, այժմ մեծ վէզիր՝ իսկ այն ատեն ներքին գործոց մինիստր, օսմ. եւրեւստիան Վարդգէսի քանիցս կը թելադրէր, որ դաշնակցականները Կովկասի մէջ խռովութիւններ յարուցանեն՝ դիւրացնելու համար թիւրքական բանակի յառաջխաղացումը ուսական սահմաններէն ներս: Ի հարկէ թիւրքիոյ Հայ Դաշնակցութիւն կուսակցութիւնը քաղաքական հասունութիւնը ունեցաւ ժխտելու այդքան վտանգաւոր ու ապօրէն թելադրանքը: Միևնոյն ատեն անոնք, հետեւելով Կ. Պօլսոյ հայոց պատրիարքարանի և ուրիշ հայ քաղաքական հոսանքներու ընթացքին՝ յայտարարեցին թէ՛ որպէս հպատակ՝ հաւատարիմ ծառայութեան գուրս ոչ մի դաւադրական գործի չեն կրնար մասնակցել: Ոչ միայն պատ-

րիաբջարանը, աղգային մարմիններն ու միւս քաղաքական հոսանքները, այլ և Դաշնակցութիւնն իր անդամներու միջոցաւ ամենաեռանդուն յորդորներ կը կարգար եւրիասարդութեան՝ անձնուրացօրէն կատարելու իրենց զինուորական ծառայութիւնը: Ես տեսած եմ այդ կուսակցութեան շրջաբերականը ղրկուած գաւառի իր մասնաճիւղներուն, որով յորդոր կը կարգացուէր հաւատարիմ մնալ կառավարութեան և անվերապահօրէն կատարել իրենց քաղաքացիական պարտականութիւնը, երբ երկիրը պատերազմի մէջ կը գտնուէր: Այդ կուսակցութեան բերան եղող թերթի մէկ-երկու խմբագրականներն ամենէն պահպանողական համարուած թերթն անգամ չգրեց: Հայ զինուորներն այնքան արիօրէն կռուեցան թիւրք բանակին մէջ, որ ընդհանուր հրամանատարէն վեր-վաշան կովկասեան ճակատէն վերադարձին ամերիկեան դեսպան Մօրգընթաունին հետ խօսակցութեան ատեն իր հիացումը կը յայտնէր հայ զինուորներու քաջութեան համար: Հայերը հաւատարիմ էին հոն իրենց կառավարութեան, սակայն բնաւ չէին կրնար յանձն առնել դաւաճանելու իրենց կովկասեան եղբայրներու գէմ և կովկասեան գաւին մասնակցելու: Հայոց այս ուղղամիտ ընթացքը

արժանացաւ թիւրքերու կողմէն կոտորածի, իսկ կարգ մը «ուսմներու» կողմէն ալ ցաւալի ու եղերական դաւադրութեան: Գլտնուեցան «ուսմներ», որոնք—թերեւ կաշառուած գերման դաւադիրներէն—հազարաւոր հրացաններ բաժնեցին քիւրդերուն, որպէսզի անոնք զրաւուած վայրերու հայութեան փրկուած մնացեալ բնկորները ջարդեն: Այս դաւին ամբողջ եղբակնական պատմութիւնը երբ իր մերկութեամբ պատմուի ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհին, սարսուռ պիտի ազդէ:

Փառք ռուս յեղափոխութեան. գէթ հիմա դաւադրութեան վաճառորդը բացուած է և կովկասեան ժողովուրդները կրնան ազատօրէն վտարել դաւադիրներն իրենց մէջէն ու ձեռք-ձեռքի տուած նուիրուել խաղաղ ու շինարար գործի: Կովկասը միշտ Ռուսիոյ հետ, Ռուսիոյ մաս, բայց «Կովկասը կովկասցիներուն» քաղաքականութիւնը այսօր հայերն ալ, վրացիներն ալ, ուրիշներն ալ ըմբռնած պէտք է ըլլան:

Այս պատերազմը կրնայ տակաւին տարի մըն ալ տեսիլ, սակայն երբ ալ վերջանայ, տարակոյս չկայ թէ պիտի վերջանայ դաշնակից երկիրներու յաղթանակով: Կովկասի ժողովուրդները պէտք է որ խորապէս համոզուին, թէ Գերմանիա պիտի յաղթուի,

որովհետեւ պատերազմը պիտի շարունակուի մինչև գերման միլիտարիզմի վերջնական ջախջախումը:

Թերեւ Գերմանիա նոր ճիգեր ալ ընէ արևելեան ճակատի վրայ, թերեւ նոր յաջողութիւններ ունենայ. ենթադրենք թէ հրաշքներ ալ գործէ, սակայն բոլոր փառտերը կը ցուցնեն թէ անոր ոյժերը դատապարտուած են սպառելու: Անդին դաշնակիցներու ոյժը օրէ օր կաւելնայ և տրնտեսական ու զինուորական աղբիւրները անսպառ են: Գերմանիա անտեսապէս կործանած է. իր հսկայ պարտքի փոխարէն իր ապագայ ակնկալելիք եկամուտներն աննշան են: Ապրուստը այնքան անտանելի դարձած է և միջոցներն այնքան սպառած, որ վերջերս անկէ մեկնողներու պատմածին նայելով՝ ժողովուրդը նիհարած, վախ ու հիւսաւորութեամբ դարձած է: Առոյգ, կորովի ու յանդուգն գերմանացիի փոխարէն՝ ապագան պիտի տայ տկար, կամազուրկ ու վարանոտ նոր սերունդ մը: Նրեի այս ողբալի երևոյթին արձագանգն հանդիսացաւ այն կաթոլիկ երեսփոխանը, որ բայխաթազի մէջ պոռաց, «Փոխանակ տարի մը ևս պատերազմ շարունակելով մէկ միլիօն կեանքեր ալ զոհելու, փոխանակ հինգ միլիարդ ևս վատնելու պատերազմական ծախուց համար,

բաւագոյն պիտի ըլլար այդ գումարին մէկ փոքր մասը յատկացնել յիմարանոցներ շինելու, ուր զրկուէին այն քսան հազար համադերմանները, որոնք այս տեւուոր աղէտին պատճառ դարձած են:

Մինչ Գերմանիա ու իր գործակիցներն օրէ օր կը տկարանան, անդին դաշնակիցներու ոյժը կրկնապատկուած է: Թէև դաշնակիցներէն Ռուսիոյ զինուորական ոյժը այսօր նուազած է, սակայն Ռուսիոյ յեղափոխութեամբ և Ռուսիոյ մէջ ուսմակալար կարգերու հաստատումով այս պատերազմին ամենամեծ յաղթանակն է որ շահուած է մարդկութեան և դաշնակիցներու համար: Բաւական է որ Ռուսիան յաջողի երկիրը փրկել յեղափոխութեան ցնցումէն և հին սէֆիւմեան աւերներէն, անդին արեւմտեան ճակատը պիտի պարտաւորեցնէ Գերմանիա հաղթութիւն խնդրելու:

Մի մոռնաք, թէ անգլիական զինուորական ոյժերը նոր ասպարէզ իջած են: Վերջին եօթը ամսուան ընթացքին Անգլիա 72.000 թշնամիներ գերի վարեց: Հերոսական Ցրանսան նոր Մարներու Վերդեօններուն շահելիք: Իտալիան իր խնաստուն ազգավարութեամբ իր զինուորական ոյժը կրկնապատկած է պատերազմի սկսումէն ի վեր: Բանակը այսօր չորս միլիօն կը

հաշուուի: Անոնք դանդաղօրէն, սակայն վրաստան կը հիւծեն թշնամին պարբերական հարուածներով ու յառաջադաշնումով: Վերջապէս ազատ ու ուսմակալար Ամերիկան, զերծ ամեն շահախնդրութենէ վճռած է զուել մինչև «վերջին մարդը ու վերջին դուրը»: Օրինակելի կազմակերպութեամբ, առանց դատակարգի խտրութեան, ամենքը նուիրուած են ուսմակալար դադափարին համար մղուող կռուին: Տասնըութը միլիարդ դօլար արամադրուած է պատերազմական ծախուց, վաթսուն երկու հազար գործարան ազգային պաշտպանութեան համար կաշխատին, քանի մը գործարաններ պահակներով շրջապատուած, ուր ոչ ոք կը մտնէ և ոչ ոք դուրս կելլէ, ամիսներէ ի վեր նոր զէնքեր կը դարբենէ գերմանական բռնապետութեան շղթաները փլշելու համար: Կէս միլիօն մարդ արդէն Ցրանսայի հողի վրայ կը գտնուի: Կարճ ժամանակէն կանոնաւոր երկու միլիօնոց բանակը պատրաստ պիտի ըլլայ: Քսանէն երեսուն տարեկան արձանագրուած զինուորներու թիւը տասը միլիօն է: Տասն հազար սաւառնակներ և ութսուն հազար օդաչուներ պատրաստութեան մէջ են: Կառուցման մէջ գտնուող փոխարական նաւերը երեք միլիօն թօն կըլին հաշուուին: Այս տարուան բերքը, շնորհ

45983

ԳԻՆԸ 1 ԲՈՒԲԼԻ